

MARCI TULLII
CICERONIS^K
DE
OFFICIIS
AD
MARCUM FILIUM
LIBRI TRES.

GLASGUAÆ:
EXCUDERANT ROB. ET AND. FOULIS
M.DCC.LVII.

MARGUILLUM

CICERO

DE

OFFICIIS

AD

MARGUILLUM

CLASSICAE

EX LIBRIS

MUSEUM

ERASMUS

ROTTERDAMUS,

ORNATISSIMO

JACOBO TUTORI,

INCLYTAE CIVITATIS ANTVERPIENSIS

PENSIONARIO,

S. D.

QUEMADMODUM qui sunt a scorpiis icti, solent ab iisdem remedium petere, ita mihi convenire videtur, Jacobè Jurisconsultorum eruditissime, ut qui literis fumus addicti, animi lassitudinem, aut corporis affectionem e studiis gravioribus contractam, ab iisdem studiis, sed amoenioribus recreemus. etenim qui vere studiosi sunt, per omnem vitam nihil aliud agunt, quamdiu licet illis suo arbitrato vitae cursum moderari, nec tam intermittunt studia, quam remittunt et relaxant aliquoties ingenium, cessant nunquam, otiantur interdum, sed interim agentes aliquid: feriantur aliquando, sed sic, ut otii rationem pulchre queant reddere. et si libet cessant etiam nonnunquam, sed ut horum cessatio plus adferat bonae frugis, quam quorundam negotiosissimae occupationes. sic nimirum fortis et gnavus miles, (conferam enim exemplum similis), dum in ae-

stivis, aut hybernis agit, aut dum induciae praestant, ut necesse non sit in acie stare, aut excubare sub pellibus, tamen ita lusibus relaxat animum, ac vires reficit, ut lusus ipsi militiam sapiant. pugnat ad palum, jaculatur ad scopum, torquet fundam, vibrat hastam, decertat palaestra, concurrat lanceis, torrentem natatu transmittit, armatus in equum insilit. denique sic feriat a belli muniis, ut ad ea redeat vegetior. aliter ludat ganeo, aliter egregius princeps. aliter scurra jocatur, aliter vir probus et integer. ad hoc igitur exemplum, cum nuper valetudo flagitaret ut ingenii corporisque vires diutinis atque immodicis studiorum laboribus fatigatas instaurarem sarciremque, relicto Lovanio, per aliquot Brabantiae, Flandriaeque oppida circumvectus sum, quo simul et a libris aliquantisper abessem, et amiculorum eruditorum conspectu fabulisque memet oblectarem. neque sic tamen abesse potui ab adamata bibliotheca mea, quin unum aut alterum libellum, itineris comitem circumferrem, ut si quando forte in vehiculo non contigisset congero sat commodus, non deesset tamen, cuius colloquio temporis taedium fallerem. in his erant Officia Ciceronis, Laelius et Cato, una cum Stoicorum paradoxis. invitavit autem voluminis exi-

guitas, haud multum additura sarcinulae ponderis. ex hujus lectione, mi Tutor, geminum fructum cepi, primum enim pristinae consuetudinis nostrae, qua nihil esse potuit mellitius, memoriam sic mihi renovavit, ut incredibilem animo persenserim voluptatem. deinde sic me totum inflammavit ad honesti, virtutisque studium, ut jam pridem nihil tale senserim, nostrates quosdam neotericos legens, qui Christiani, Christianae philosophiae mysteria profitentur, et iisdem de rebus, magna ut nobis videtur subtilitate differunt, sed aequae frigide. ego quid aliis accadat nescio, mihi quid acciderit ingenue fateor, siue id illorum vitio sit, siue meo. sic subinde mecum inter legendum cogitabam. hiccine ethnicus scribit ethnicis, profanus profanis? at in praeceptis vivendi quanta aequitas, quanta sanctimonia, quanta sinceritas, quanta veritas, quam omnia consentanea naturae, quam nihil fucatum, aut somnolentum? quem animum exigit ab his, qui gerunt Rempublicam, ut admirabilem illam, et amabilem virtutis speciem ponit ob oculos, quam multa, quam sancte, imò quam divinitus tradit, de gratis etiam juvandis omnibus, de tuenda amicitia, de immortalitate animorum, de contemptu earum rerum quarum gratia vulgus ho-

die, non dicam Christianorum, sed theologorum etiam ac monachorum, nihil non et facit et patitur? pudebat interim nostrorum morum, qui sacris libris edocti, qui tantis et exemplis, et praemiis provocati, doctrinam Evangelicam profite-mur, nec praestamus. describe nostris satrapis talem principem, aut magistratum, qualem describit Cicero, dispeream ni cum sua imagine, ut delirus ridebitur. quis nunc Rempublicam nisi spe lucri, aut honoris gratia capeffit? quis non ita gerit, ut quaestum facere videatur, ut hostem agat eorum, quibus debuerat etiam vitae suae dispendio consulere? ubi reperias inter Christianos par amicorum ad hanc imaginem, quam proponit M. Tullius? ubi senes, qui tam infracto animo ferant aetatis incommoda? ubi tam sancta senum cum juvenibus colloquia? nunquam antehac magis expertus sum verum esse, quod scribit Augustinus, ex ethnicorum benefactis, aciores addi stimulos ad virtutem quam nostratium, cum subit animo, quam turpe sit, non ea perspicere pectus Evangelica luce illustratum, quod perspectum est iis, quibus sola naturae scintilla prae lucebat. non praestare nos, qui sub Christi vexillis militamus pietati, qui stipendium immortalitatis ab eodem expectamus, quod prae-

stiterunt ii, qui nihil hominis a rogo superesse, aut suspicati sunt, aut plane crediderunt. et postea non desunt crassi quidam, qui studiosos ab huiusmodi libris deterreant, seu poeticis ut vocant, et ad morum integritatem officientibus. ego vero dignos censens, quos et omnibus in ludis praelegant adolescentiae literatores, et sibi legant relegantque senes, quos olim emaculatos tibi dicavi, nunc denuo dico, non solum purgatiores, verum etiam auctario cumulos. siquidem adjecimus libellum de amicitia, alterum de senectute, tertium de paradoxis, atque in omnes annotatiunculas quasdam, breves quidem illas, sed ni fallor haud quaquam incommodas, in quibus hoc potissimum agimus, ut quorundam morosam in dicendo superstitionem retundamus, qui ad singulas pene voces reclamitant: non est Latinum, non reperitur apud probos scriptores. ad haec mendas aliquot prodidimus, antehac a nemine, quod sciam, animadversas. superest, ut quemadmodum mihi in hoc labore versanti, Tutor semper ob oculos versabatur, ita tibi cum haec leges, Erasmus in mentem veniat, tui cum primis et amans et studiosus. bene vale. Lovanii, quarto Idus Septembres, anno M. D. XIX.

LIBRI PRIMI ARGUMENTUM.

Cum Cicero, Reipublicae libertate sublata, se ad philosophiae studium retulisset, multosque illustres ejus locos Latinis literis illustrasset; suscepit ad filium, Athenis studiis literarum operam dantem, de officiis scribere, non modo, ut hic quoque locus, qui latissime patet, Latinis literis illustraretur, sed etiam, quod esset aetati Ciceronis filii et auctoritati parentis aptissimus. quamquam autem haec quaestio communis est omnium philosophorum; tamen his pene propria est, qui summum bonum honestate metiuntur, nempe Academicorum, Peripateticorum, et Stoicorum, qui in constituendo summo bono verbis magis, quam re, discrepabant. secutus ergo Cicero est in hac quaestione potissimum Stoicos, et ex eorum fontibus, judicio arbitratusque suo, quantum, quoque modo visum est, hausit. tradita officii et definitione et divisione, quinque facit genera deliberationis in consilio capiendi: primum, honestumne factu sit an turpe, quod in deliberationem cadit; alterum, conducaturne an noceat: reliqua vero, ubi cum honesto pugnat id quod videtur utile, et cum aliud alio honestius aut utilius videtur, utrum alteri sit praeponendum. in tres igitur partes totam disputationem distribuit, quarum prima est de honesto, altera de utili; sed dupliciter utraque; et tertia de comparatione eorum. primum formam quamdam honesti exhibet a natura humana ductam, ejusque quatuor partes facit, sapientiam, justitiam, temperantiam, et fortitudinem seu magnitudinem animi, ex quibus singulis certa quaedam officia nascuntur, cap. 4. ac de his quatuor partibus fuse disputat, et quomodo ab iis

officia ducantur, ostendit, cap. 5. 42. huic disputationi subjicit de comparatione honesti, de duobus honestis utrum honestius, cap. 43, &c. ERNESTUS.

De his libris Plinius in praefatione: quae volumina ejus ediscenda, non modo in manibus habenda nosti. incepit eos scribere mortuo Caesare, cum solus consul esset Antonius, epist. 13. lib. 15. ad Attic. sed absolvit Hirtio et Pansa coff. paullo ante mortem suam, ut cognoscitur e libro 16. earumdem epistolarum. MURETUS.

LIBRI SECUNDI ARGUMENTUM.

Hoc libro de utili agitur, quae erat altera pars totius de officiis disputationis constituta. utile autem est vel opus, quod ab honesto discrepat, vel verum, quod cum honesto est conjunctum, et natura confusum, et totum in virtute a Cicerone constituitur. sed quoniam quaecumque ad vitam hominum tuendam et ad utilitatem nostram pertinent, aut sunt hominum opere perfecta, aut sine eorum auxilio comparari non possunt; hominesque hominibus plurimum obesse et prodesse possunt: relictis omnibus, docet, conciliandos esse animos hominum, et ad usus nostros adjungendos: quod quomodo fieri possit, non in singulis modo hominibus, sed etiam in multitudine et populo universo, fusa demonstratur; sed ita, ut omnis amor atque benevolentia hominum a virtute et honestate arcessatur, tanquam a iustitia, sapientia, liberalitate, fide, humanitate, hospitalitate. ad utilitatem vero quoniam pertinet etiam valetudo, pecuniaeque curatio; quomodo valetudo sustentetur, et pecunia honeste quaeratur, ostendit. in comparatione autem utilitatum, cum vel externa commoda cum commodis corporis, vel corporis commoda cum externis, aut

*commoda corporis inter se, aut externa cum externis com-
parentur, non dubium esse pronuntiat, quin major utilitas
minori sit anteponenda, hac tamen lege, ne ab honesto de-
flectatur. ERNESTUS.*

LIBRI TERTII ARGUMENTUM.

*Hic liber de comparatione honestatis et utilitatis agit,
quae erat tertia propositae disputationis pars. negat Cice-
ro aut dubitandum esse, aut unquam dubitari, utrum id,
quod utile videatur, honesto sit anteponendum; sed tempo-
ra incidere, quibus quod turpe haberi soleat, honestum vi-
deatur: tanquam, cum turpe sit, occidere aliquem, si ty-
rannus occidatur, non modo non turpe, sed etiam gloriosum
videri; in quo non anteponatur utile honesto, sed honestas
utilitatem sequatur. itaque, ut sine ullo errore dijudicari
possit, si quando cum illo, quod honestum intelligitur, pug-
nare id videbitur, quod appellamus utile, formulam quan-
dam constituit, e Stoicorum disciplina, quam si quis in com-
paratione rerum sequatur, nunquam ab officio recedat. ea
haec est: detrabere aliquid alteri, et alterius incommodo
suum augere, est contra naturam: pro multorum autem in-
columitate et salute labores et molestias suscipere, secun-
dum naturam est. hanc legem qui servaverit, nunquam
aberrabit, neque aut temporibus perturbabitur, aut Jure
Civili, quo quae conceduntur, turpia quidem plerisque non
videntur, sed sunt tamen saepissime, cum formulae consti-
tutae, hoc est, legi naturae repugnant. ex hac formula de-
inde multas quaestiones propositas, quibus officium ex tem-
poribus exquiritur, explicat. ERNESTUS.*

NOTICE TO THE PUBLIC

The British Museum has the honor to announce that the following list of books, which have been presented to the Museum, is now open for public inspection. The books are arranged in alphabetical order of the authors' names, and are deposited in the Library of the Museum. The books are of various sizes, and are in various states of preservation. Some of the books are of great value, and are of great interest to the public. The books are of various sizes, and are in various states of preservation. Some of the books are of great value, and are of great interest to the public. The books are of various sizes, and are in various states of preservation. Some of the books are of great value, and are of great interest to the public.

MARCI TULLII

CICERONIS

DE

OFFICIIS

AD

MARCUM FILIUM

LIBER PRIMUS.

QUAMQUAM te, Marce fili, annum
jam audientem Cratippum, id-
que Athenis, abundare oportet prae-
ceptis institutisque philosophiae, prop-
ter summam et doctoris auctoritatem et
urbis; quorum alter te scientia augere
potest, altera exemplis: tamen, ut ipse
ad meam utilitatem semper cum Grae-
cis Latina conjunxi, neque id in philo-
sophia solum, sed etiam in dicendi exer-

A

citatione feci, idem tibi cenſeo faciendum, ut par ſis in utriuſque orationis facultate. quam quidem ad rem nos (ut videmur) magnum attulimus adjumentum hominibus noſtris, ut non modo Graecarum literarum rudes, ſed etiam docti, aliquantum ſe arbitrentur adeptos et ad dicendum et ad judicandum, quamobrem diſces tu quidem a principe hujus aetatis philoſophorum, et diſces quamdiu voles; tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non poenitebit: ſed tamen noſtra legens, non multum a Peripateticis diſſidentia, (quoniam utrique et Socratici et Platonici eſſe volumus,) de rebus ipsis utere tuo judicio; nihil enim impedio: orationem autem Latinam proſecto legendis noſtris efficies pleniorẽ. nec vero hoc arroganter dictum exiſtimari velim: nam philoſophandi ſcientiam concedens multis, quod eſt oratoris proprium, apte, di-

stincte, ornate dicere, quoniam in eo studio aetatem consumsi, si id mihi assumo, videor id meo jure quodam modo vindicare. quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de Philosophia libros, qui se jam illis fere acquarunt, studiose legas: vis enim dicendi major est in illis; sed hoc quoque colendum est aequabile et temperatum orationis genus. et id quidem nemini video Graecorum adhuc contigisse, ut idem utroque in genere laboraret, sequereturque et illud forense dicendi, et hoc quietum disputandi genus: nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest; disputator subtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit judicium; utrumque certe secuti sumus. equidem et Platonem existimo, si ge-

nis forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisset dicere: et Demosthenem, si illa, quae a Platone didicerat, tenuisset et pronuntiare voluisset, ornatè splendideque facere potuisset. eodemque modo de Aristotele et Isocrate judico; quorum uterque suo studio delectatus contempsit alterum. Sed cum statuissèm aliquid hoc tempore ad te scribere, et multa posthac; ab eo ordiri volui maxime, quod et aetati tuae esset aptissimum, et auctoritati meae. nam, cum multa sint in philosophia et gravia et utilia, accurate copioseque a philosophis disputata, latissime patere videntur ea, quae de officiis tradita ab illis praecepta sunt: nulla enim vitae pars, neque publicis, neque privatis, neque forensibus, neque domesticis in rebus, neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest; in eoque colendo sita est vitae honestas

LIBER PRIMUS.

omnis, et in negligendo turpitudine. atque haec quidem quaestio communis est omnium philosophorum: quis est enim, qui nullis officii praeceptis tradendis, philosophum se audeat dicere? sed sunt nonnullae disciplinae, quae propositis bonorum et malorum finibus officium omne pervertunt: nam, qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum; idque suis commodis, non honestate metitur; hic, si sibi ipse consentiat, et non interdum naturae bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec iustitiam, nec liberalitatem: fortis vero, dolorem summum malum judicans; aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest. quae, quamquam ita sunt in promptu, ut res disputatione non egeat, sunt tamen a nobis alio loco disputata. hae disciplinae igitur, si sibi consentaneae esse velint, de officio ni-

hil queant dicere: neque ulla officii praecepta firma, stabilia, conjuncta naturae tradi possunt, nisi aut ab iis qui solam, aut ab iis qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. itaque propria est ea praeceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum: quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli jam pridem explosa sententia est; qui tamen haberent jus suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. sequemur igitur hoc quidem tempore, et hac in quaestione, potissimum Stoicos, non ut interpretes; sed (ut solemus) e fontibus eorum, judicio arbitrioque nostro, quantum, quoque modo videbitur, hauriemus. placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium; quod a Panaetio praetermissum esse miror: omnis enim, quae a ratione suscipitur de ali-

qua re, institutio debet a definitione
proficisci, ut intelligatur, quid sit id,
³ de quo disputetur. Omnis de officio
duplex est quaestio: unum genus est,
quod pertinet ad finem bonorum; al-
terum, quod positum est in praeceptis,
quibus in omnis partes usus vitae con-
firmari possit. superioris generis hu-
jusmodi exempla sunt: omniane offi-
cia perfecta sint? num quod officium
aliud alio majus sit? et quae sunt ge-
neris ejusdem, quorum autem officio-
rum praecepta traduntur, ea quam-
quam pertinent ad finem bonorum, ta-
men id minus apparet, quia magis ad
institutionem vitae communis spectare
videntur; de quibus est nobis his libris
explicandum. atque etiam alia divisio
est officii: nam et medium quoddam of-
ficiū dicitur, et perfectum. perfectum
officiū rectum (opinor) vocemus, quod
Graeci *κατόρθωμα*: hoc autem commu-
ne officium *καθῆκον* vocant: atque ea

sic definiunt, ut rectum quod sit, id perfectum officium esse [definiant]; medium autem officium id esse dicant, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit. triplex igitur est (ut Panaetio videtur) consilii capiendi deliberatio: nam, honestumne factu sit an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit: in quo considerando saepe animi in contrarias sententias distrahuntur. tum aut anquirunt, aut consultant, ad vitae commoditatem iucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint juvare et suos, conducat id necne, de quo deliberant: quae deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. tertium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile: cum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur in deliberando animus, afferatque ancipitem

curam cogitandi. hac divisione (cum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit) duo praetermissa sunt: nec enim solum, utrum honestum an turpe sit, deliberari solet; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius: itemque, duobus propositis utilibus, utrum utilius: ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. primum igitur est de honesto, sed dupliciter; tum pari ratione de utili; post de comparatione eorum, 4 differendum. Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se, vitam, corpusque tueatur; declinetque ea, quae nocitura videantur; omniaque, quae sint ad vivendum necessaria, anquirat et paret; ut pastum, ut latibula, ut alia generis ejusdem. commune item animantium omnium est conjunctionis appetitus, procreandi causa, et cura quaedam eo-

rum, quae procreata sunt. sed inter hominem et beluam hoc maxime interest; quod haec tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest, quodque praesens est, se accommodat, paullulum admodum sentiens praeteritum aut futurum: homo autem, quoniam rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt, earumque praegressus et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, et rebus praesentibus adjungit atque annectit futuras, facile totius vitae cursum videt, ad eamque degendam preparat res necessarias. eadem natura vi rationis hominem conciliat homini, et ad orationis et ad vitae societatem; ingeneratque in primis praecipuum quendam amorem in eos, qui procreati sunt; impellitque ut hominum coetus et celebrationes esse, et a se obiri velit; ob easque causas studeat parare ea, quae

suppeditent et ad cultum et ad victum; nec sibi soli, sed conjugii, liberis, caeterisque, quos caros habeat tuerique debeat: quae cura exsuscitat etiam animos, et majores ad rem gerendam facit. in primisque hominis est propria veri inquisitio atque investigatio: itaque, cum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere; cognitionemque rerum, aut occultarum aut admirabilium, ad beate vivendum necessariam ducimus: ex quo intelligitur, quod verum, simplex, sincerumque sit, id esse naturae hominis aptissimum. huic veri videndi cupiditati adjuncta est appetitio quaedam principatus, ut nemini parere animus bene a natura informatus velit, nisi praecipienti aut docenti, aut utilitatis causa juste et legitime imperanti: ex quo animi magnitudo existit, humanarumque rerum contemptio. nec vero illa parva vis na-

turae est rationisque, quod unum hoc animal sentit quid sit ordo, quid sit quod deceat, in factis dictisque qui modus. itaque eorum ipsorum, quae adspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit: quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens, multo etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum putat; cavetque ne quid indecore effeminateve faciat; tum in omnibus et opinionibus et factis, ne quid libidinose aut faciat aut cogitet: quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quaerimus, honestum; quod, etiam si nobilitatum non sit, tamen honestum sit; quodque vere dicimus, etiam si a nullo laudetur, natura esse laudabile. For-
mam quidem ipsam, Marce fili, et tanquam faciem honesti vides; quae, si oculis cerneretur, mirabiles amores

• (ut ait Plato) excitaret sapientiae. sed omne quod honestum est, id quatuor partium oritur ex aliqua: aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur; aut in hominum societate tuenda, tribuendoque suum cuique, et rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore; aut in omnium, quae fiunt, quaeque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia. quae quatuor quamquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex ea parte, quae prima descripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri; ejusque virtutis hoc munus est proprium: ut enim quisque maxime perspicit, quid in re quaque verissimum sit; quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite

haberi solet: quocirca huic, quasi materia, quam tractet, et in qua versetur, subiecta est veritas. reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositae sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitae continetur; ut et societas hominum conjunctioque servetur; et animi excellentia magnitudoque, cum in augendis opibus, utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis eluceat. ordo autem, et constantia, et moderatio, et ea, quae sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod adhibenda est actio quaedam, non solum mentis agitatio: his enim rebus, quae tractantur in vita, modum quendam et ordinem adhibentes honestatem et decus conservabimus. Ex quatuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam: omnes enim trahi-

mur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem; in qua excellere, pulchrum putamus; labi autem, errare, nescire, decipi, et malum et turpe ducimus. in hoc genere, et naturali et honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamur; quod vitium effugere qui volet (omnes autem velle debent), adhibebit ad considerandas res et tempus et diligentiam: alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium, multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias: quibus vitiis declinatis, quod in rebus, honestis et cognitione dignis, operae curaeque ponetur, id jure laudabitur: ut in astrologia C. Sulpicium audivimus; in geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus; multos in dialectica, plures in jure civili: quae omnes artes in veri investigatione ver-

fantur, cujus studio a rebus gerendis abduci contra officium est; virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen saepe fit intermissio, multique dantur ad studia reditus; tum agitatio mentis, quae numquam acquiescit, potest nos in studiis cogitationis etiam sine opera nostra continere: omnis autem cogitatio motusque animi, aut in consiliis capiendis de rebus honestis et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in studiis scientiae cognitionisque versatur. ac de primo quidem officii fonte diximus. De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, qua societas hominum inter ipsos, et vitae quasi communitas continetur: cujus partes duae sunt: justitia, in qua virtutis splendor est maximus; ex qua viri boni nominantur: et huic conjuncta beneficentia, quam eandem vel benignitatem vel liberalitatem appellari licet. sed justitiae primum mu-

nus est, ut ne cui quis noceat, nisi la-
cessitus injuria: deinde, ut communi-
bus utatur pro communibus, privatis
ut suis. sunt autem privata nulla natu-
ra; sed aut veteri occupatione, ut qui
quondam in vacua venerunt; aut vic-
toria, ut qui bello potiti sunt; aut le-
ge, pactione, conditione, sorte: ex quo
fit, ut ager Arpinas Arpinatum dica-
tur, Tusculanus Tusculanorum: simi-
lisque est privatarum possessionum de-
scriptio: ex quo, quia suum cujusque
fit, eorum, quae natura fuerant com-
munia, quod cuique obtigit, id quis-
que teneat: eo si quis sibi plus appetet,
violabit jus humanae societatis. sed
' quoniam (ut praeclare scriptum est a
' Platone) non nobis solum nati sumus,
' ortusque nostri partem patria vindic-
' cat, partem amici:' atque, ut placet
Stoicis, quae in terris gignuntur, ad
usum hominum omnia creari; homines
autem hominum causa esse generatos,

ut ipsi inter se aliis alii prodesse possent: in hoc naturam debemus ducem sequi, et communes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo; tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem. fundamentum est autem justitiae fides; id est, dictorum conventorumque constantia et veritas: ex quo (quamquam hoc videtur fortasse cupiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta) credamus, quia 'fiat quod dictum est,' appellatam fidem. sed injustitiae genera duo sunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possint, non propulsant injuriam: nam qui injuste impetum in quempiam facit, aut ira aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit, nec obstitit,

si potest, injuriae, tam est in vitio, quam si parentes, aut amicos, aut patriam deferat. atque illae quidem injuriae, quae nocendi causa de industria inferuntur, saepe a metu profiscuntur; cum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. maximam autem partem ad injuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quae concupiverunt; in quo vitio latissime patet avaritia. Expetuntur autem divitiae cum ad usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates: in quibus autem major est animus, in iis pecuniae cupiditas spectat ad opes, et ad gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cujus fructibus exercitum alere non posset. delectant etiam magnifici apparatus, vitaeque cultus cum elegantia et co-

pia: quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniae cupiditas esset. nec vero rei familiaris amplificatio nemini nocens vituperanda; sed fugienda semper injuria est. maxime autem adducuntur plerique, ut eos justitiae capiat oblivio, cum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderint: quod enim est apud Ennium,

Nulla sancta societas, nec fides regni est,
id latius patet: nam, quicquid ejusmodi est, in quo non possunt plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit sanctam servare societatem. declaravit id modo temeritas C. Caesaris, qui omnia jura divina atque humana pervertit, propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis splendidissimisque ingeniis plerumque existunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates: quo ma-

gis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur. sed in omni injustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quae plerumque brevis est et ad tempus, an consulto et cogitata fiat injuria: leviora enim sunt ea, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae meditata et praeparata inferuntur. ac de inferenda quidem injuria satis dictum est. Praetermittendae autem defensionis, deferendique officii plures solent esse caussae: nam aut inimicitias, aut laborem, aut sumtus suscipere nolunt; aut etiam negligentia, pigritia, inertia, aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum; ‘quod in veri investigatione versentur, quodque ea, quae plerique vehementer expetunt, de quibus

‘inter se digladiari solent, contem-
‘nant et pro nihilo putent, propterea
‘justos esse:’ nam, dum alterum justitiae genus assequuntur, inferenda ne cui noceant injuria, in alterum incidunt; discendi enim studio impediti, quos tueri debeant, deferunt. itaque eos ad rempublicam ne accessuros quidem putant, nisi coactos: aequius autem erat id voluntate fieri; nam hoc ipsum ita justum est, quod recte fit, si est voluntarium. sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendae, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam: qui altero injustitiae genere vacant, in alterum incurrunt: deferunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum. quoniam igitur, duobus generibus injustitiae propositis, adjunximus causas utriusque generis, easque res ante constituimus,

quibus iustitia continetur; facile quod
cujusque temporis officium sit poterimus,
nisi nosmetipsos valde amabimus,
judicare: est enim difficilis cura rerum
alienarum; quamquam Terentianus il-
le Chremes 'humani nihil a se alienum
' putat.' sed tamen, quia magis ea per-
cipimus atque sentimus, quae nobis ip-
sis aut prospera aut adversa eveniunt,
quam illa, quae caeteris, (quae quasi
longo intervallo interjecto videmus),
aliter de illis, ac de nobis judicamus.
quocirca bene praecipunt, qui vetant
quidquam agere, quod dubites, ae-
quum sit an iniquum: aequitas enim
lucet ipsa per se; dubitatio cogitatio-
nem significat injuriae. Sed incidunt
saepe tempora, cum ea, quae maxime
videntur digna esse justo homine, eo-
que quem virum bonum dicimus, com-
mutantur, fiuntque contraria; ut red-
dere depositum, promissum facere,
quaeque pertinent ad veritatem et ad

fidem, ea migrare interdum, et non servare, fit justum: referri enim decet ad ea, quae posui in principio, fundamenta justitiae; primum, ut ne cui noceatur; deinde, ut communi utilitati serviatur. ea cum tempore commutantur, commutatur officium, et non semper est idem: potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit: nam si (ut in fabulis est) Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus filio Hippolyto non esset orbatus: ex tribus enim optatis (ut scribitur) hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit; quo impetrato, in maximos luctus incidit. nec promissa igitur servanda sunt ea, quae sint iis, quibus promiseris, inutilia; nec, si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est, majus anteponi minori: ut,

si constitueris te cuiusdam advocatum in rem praesentem esse venturum, atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium non facere quod dixeris; magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. jam illis promissis standum non esse quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo promiserit? quae quidem pleraque jure praetorio liberantur, nonnulla legibus. existunt etiam saepe injuriae calumnia quadam, et nimis callida, sed malitiosa juris interpretatione: ex quo illud, summum jus summa injuria, factum est jam tritum sermone proverbium. quo in genere etiam in republica multa peccantur: ut ille, qui, cum triginta dierum essent cum hoste pactae indutiae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non noctium indutiae. ne nos-ter quidem probandus, si verum est,

Q. Fabium Labeonem, seu quem alium, (nihil enim praeter auditum habeo), arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, cum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter; atque ut regredi, quam progredi mallent. id cum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit; in medio relictum quod erat, populo Romano adjudicavit. decipere hoc quidem est, non judicare; quocirca in omni re fugienda est talis sollertia. Sunt autem quaedam officia etiam adversus eos servanda, a quibus injuriam acceperis; est enim ulciscendi et puniendi modus: atque haud scio an satis sit, eum, qui lacefferit, injuriae suae poenitere: ut et ipse ne quid tale posthac, et caeteri sint ad injuriam tardiores. atque in republica maxime con-

servanda sunt jura belli: nam, cum sint duo genera decertandi; unum per disceptationem, alterum per vim; cumque illud proprium sit hominis, hoc beluarum; confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. quare suscipienda quidem bella sunt ob eam causam, ut sine injuria in pace vivatur. parata autem victoria, conservandi sunt ii, qui non crudeles in bello, nec immanes fuerunt: ut majores nostri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt: at Carthaginem et Numantiam funditus sustulerunt. nollem Corinthum: sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. mea quidem sententia, paci, quae nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. in quo si mihi esset obtemperatum, si non optimam, at aliquam rempublicam,

quae nunc nulla est, haberemus. et, cum iis, quos vi deviceris, consulendum est; tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi sunt: in quo tantopere apud nostros iustitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent, more majorum. ac belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi Romani jure perscripta est; ex quo intelligi potest, nullum bellum esse justum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit et indictum. Popillius imperator tenebat provinciam, in cuius exercitu Catonis filius tiro militabat. cum autem Popillio videretur unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. sed, cum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popillium scripsit, ut, si eum pateretur

in exercitu remanere, secundo eum obligaret militiae sacramento; quia, priore amisso, jure cum hostibus pugnare non poterat. adeo summa erat observatio in bello movendo. Marci quidem Catonis senis epistola est ad M. filium, in qua scribit, se audisse eum missum factum esse a consule, cum in Macedonia Persico bello miles esset: monet igitur, ut caveat, ne proelium ineat; negat enim jus esse, qui miles non¹² fit, pugnare cum hoste. Equidem illud etiam animadverto, quod, qui proprio nomine perduellis esset, is hostis vocaretur, lenitate verbi tristitiam rei mitigante: hostis enim apud majores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. indicant duodecim tabulae: ‘aut status dies cum hoste:’ itemque, ‘adversus hostem aeterna auctoritas.’ quid ad hanc mansuetudinem addi potest, eum, quicum bellum geras, tam molli nomine appel-

lari? quamquam id nomen durius jam effecit vetustas: a peregrino enim recessit, et proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit. cum vero de imperio decertatur, belloque quaeritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paullo ante iustas causas esse bellorum. sed ea bella, quibus imperii gloria proposita est, minus acerbe gerenda sunt: ut enim, cum civiliter contendimus, aliter, si est inimicus, aliter, si competitor; cum altero certamen honoris et dignitatis est; cum altero capitis et famae: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis, gerebatur, uter esset, non uter imperaret: cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Poeni foedifragi; crudelis Hannibal; reliqui iustiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis illa praeclara;

Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis:
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes:

Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me regnare hera, quidve ferat, Fors,
Virtute experiamur: et hoc simul accipe dictum;
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorundem me libertati parcere certum est:
Dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis diis.

regalis fane, et digna Aeacidarum ge-
nere sententia. Atque etiam, si quid
singuli, temporibus adducti, hosti pro-
miserint, est in eo ipso fides conservan-
da: ut primo Punico bello Regulus
captus a Poenis, cum de captivis com-
mutandis Romam missus esset, jurasset-
que se rediturum; primum, ut venit,
captivos reddendos in senatu non cen-
suit; deinde, cum retineretur a pro-
pinquis et amicis, ad supplicium redire
maluit, quam fidem hosti datam fallere.
[secundo autem Punico bello post Can-
nensem pugnam, quos decem Hanni-
bal Romam adstrictos misit jurejuran-
do, se redituros esse, nisi de redimen-
dis iis, qui capti erant, impetrassent;
eos omnes censores, quoad quisque eo-

rum vixit, qui pejerassent, in aerariis reliquerunt: nec minus illum, qui iurisjurandi fraude culpam invenerat: cum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret; deinde, egressus e castris, jurejurando se solutum putabat: et erat verbis, re non erat. semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris, cogitandum. maximum autem exemplum est justitiae in hostem a majoribus nostris constitutum: cum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus, se venenum regi daturum, et eum necaturum, senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedit, ita ne hostis quidem, et potentis, et bellum ultro inferentis, interitum cum scelere approbavit.] ac de bellicis quidem officiis satis dictum est. meminerimus autem etiam adversus infimos justitiam esse servandam: est autem infima conditio et fortuna servorum;

quibus, non male praecipunt, qui ita jubent uti, ut mercenariis; operam exigendam, iuxta praebenda. cum autem duobus modis, id est, aut vi aut fraude, fiat injuria, fraus quasi vulpeculae, vis leonis videtur: utrumque ab homine alienissimum; sed fraus odio digna major. totius autem injustitiae nulla capitalior est, quam eorum, qui, tum, cum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. de justitia fatis dictum est. Deinceps, ut erat propositum, de beneficentia ac liberalitate dicatur, qua quidem nihil est naturae hominis accommodatius; sed habet multas cautiones. videndum est enim primum, ne obsit benignitas et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et caeteris: deinde, ne major benignitas sit, quam facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur; id enim est justitiae fundamentum, ad quam haec referenda sunt omnia, nam et qui gratificantur cuiquam,

quod obsit illi, cui prodesse velle videntur, non benefici, neque liberales, sed perniciosi assentatores judicandi sunt: et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt injustitia, ut si in suam rem alienam convertant. sunt autem multi, et quidem cupidi splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur: hique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. id autem tantum abest ab officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quae profit amicis, noceat nemini. quare L. Syllae et C. Caesaris pecuniarum translatio a justis dominis ad alienos non debet liberalis videri: nihil est enim liberale, quod non idem justum. alter erat locus cautionis, ne benignitas major esset, quam facultates: quod, qui benigniores volunt esse, quam res patitur, primum in eo pec-

cant, quod injuriosi sunt in proximos: quas enim copias his et suppeditari aequius est et relinquere, eas transferunt ad alienos. inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per injuriam, ut ad largiendum suppetant copiae. videre etiam licet plerosque non tam natura liberales, quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa; quae proficisci ab ostentatione magis quam a voluntate videantur. talis autem simulatio vanitati est conjunctior, quam aut liberalitati aut honestati. tertium est propositum, ut in beneficentia delectus esset dignitatis; in quo et mores ejus erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos; et communitas ac societas vitae; et ad nostras utilitates officia ante collata: quae ut concurrant omnia, optabile est; sin minus, plures causae majoresque ponderis plus habebunt. Quoniam autem vivi-

tur non cum perfectis hominibus pleneque sapientibus, sed cum iis, in quibus, praeclare agitur, si sunt simulacra virtutis; etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat: colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime his virtutibus lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, hac ipsa, de qua jam multa dicta sunt, iustitia. nam fortis animus et magnus, in homine non perfecto nec sapiente, ferventior plerumque est: illae virtutes virum bonum videntur potius attingere. atque haec in moribus. de benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur: sed benevolentiam, non adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantia judicemus. si erunt merita, ut

non ineunda, sed referenda sit gratia, major quaedam cura adhibenda est: nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est. quod si ea, quae utenda acceperis, majore mensura, si modo possis, jubet reddere Hesiodus; quidnam beneficio provocati facere debemus? an imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt, quam acceperunt? etenim si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos esse debemus, qui jam profuerunt? nam cum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi; demus, nec ne, in nostra potestate est; non reddere, viro bono non licet, modo id facere possit sine injuria. acceptorum autem beneficiorum sunt delectus habendi; nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeatur. in quo tamen in primis, quo quisque animi studio et benevolentia fecerit, ponderandum est: multi enim

faciunt multa temeritate quadam, sine
judicio vel modo, in omnes repentino
quodam (quasi vento) impetu animi in-
citati; quae beneficia aequae magna non
sunt habenda, atque ea, quae judicio,
considerate, constanterque delata sunt.
sed in collocando beneficio, et in refe-
renda gratia, si caetera paria sint, hoc
maxime officii est, ut quisque maxime
opis indigeat, ita ei potissimum opitu-
lari: quod contra fit a plerisque; a quo
enim plurimum sperant, etiamsi ille his
non eget, tamen ei potissimum inservi-
unt. Optime autem societas hominum ¹⁶
conjunctioque servabitur, si, ut quis-
que erit conjunctissimus, ita in eum be-
nignitatis plurimum conferetur. sed
quae natura principia sint communi-
tatis et societatis humanae, repeten-
dum altius videtur. est enim primum,
quod cernitur in universi generis hu-
mani societate: ejus autem vinculum
est ratio et oratio, quae docendo, dis-

cendo, communicando, disceptando, judicando conciliat inter se homines, conjungitque naturali quadam societate. neque ulla re longius absumus a natura ferarum; in quibus inesse fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus; justitiam, aequitatem, bonitatem non dicimus: sunt enim rationis et orationis expertes. ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas haec est: in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas: ut quae descripta sunt legibus et jure civili, haec ita teneantur, ut sit constitutum: e quibus ipsis caetera sic observentur, ut in Graecorum proverbio est; 'amicorum esse omnia communia.' omnia autem communia hominum videntur ea, quae sunt generis ejus, quod, ab Ennio positum in una re, transferri in permultas potest;

Homo, qui erranti comiter monstrat viam,
Quasi lumen de suo lumine accendat, facit:
Nihilo minus ipsi lucet, cum illi accenderit.

una ex re fatis praecipit, ut, quidquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto. ex quo sunt illa communia; non prohibere aquam profluentem; pati ab igne ignem capere, si quis velit; consilium fidele deliberanti dare; quae sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta. quare et his utendum est, et semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. sed quoniam copiae parvae singulorum sunt, eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo, vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem, 'nihilominus ipsi lucet;' ut facultas sit, qua in nostros simus liberales. Gradus¹⁷ autem plures sunt societatis hominum: ut enim ab infinita illa discedatur, propior est ejusdem gentis, nationis, linguae, qua maxime homines conjun-

guntur. interius etiam est, ejusdem esse civitatis: multa enim sunt civibus inter se communia, forum, fana, porticus, viae, leges, jura, judicia, suffragia, consuetudines praeterea et familiaritates, multisque cum multis res rationesque contractae. arctior vero colligatio est societatis propinquorum: ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur. nam, cum sit hoc natura commune animantium, ut habeant lubidinem procreandi, prima societas in ipso conjugio est; proxima in liberis; deinde una domus, communia omnia. id autem est principium urbis, et quasi seminarium reipublicae. sequuntur fratrum conjunctiones: post consobrinorum sobrinorumque, qui, cum una domo jam capi non possint, in alias domos, tanquam in colonias, exeunt. sequuntur connubia et affinitates, ex quibus etiam plures propinqui; quae pro-

pagatio et soboles origo est rerumpu-
blicarum. sanguinis autem conjunctio
benevolentia devincit homines et cari-
tate: magnum est enim eadem habere
monumenta majorum, iisdem uti fa-
cris, sepulchra habere communia. sed
omnium societatum nulla praestantior
est, nulla firmior, quam cum viri bo-
ni, moribus similes, sunt familiaritate
conjuncti: illud enim honestum, quod
saepe dicimus, etiam si in alio cerni-
mus, tamen nos movet, atque illi, in
quo id inesse videtur, amicos facit. et
quamquam omnis virtus nos ad se al-
liciat, faciatque ut eos diligamus, in
quibus ipsa inesse videatur; tamen jus-
titia et liberalitas id maxime efficit:
nihil autem est amabilius, nec copulan-
tius, quam morum similitudo bonorum;
in quibus enim eadem studia sunt, e-
aedemque voluntates, in his fit, ut ae-
que quisque altero delectetur, ac se ip-
so; efficiturque id, quod Pythagoras

ultimum in amicitia putavit, ut unus fiat ex pluribus. magna etiam illa communitas est, quae conficitur ex beneficiis ultro et citro datis acceptisque; quae et mutua et grata dum sunt, inter quos ea sunt, firma devinciuntur societate. sed, cum omnia ratione animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea, quae cum republica est unicuique nostrum: cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares; sed omnes omnium caritates patria una complexa est; pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam, et in ea funditus delenda occupati et sunt et fuerunt. sed si contentio quaedam et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum sit officii, principes sint patria et parentes, quorum beneficiis maximis obligati sumus: proximi liberi, to-

taque domus, quae spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuscum etiam communis plerumque fortuna est. quamobrem necessaria praesidia vitae debentur iis maxime, quos ante dixi: vita autem victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam objurgationes, in amicitiiis vigent maxime: estque ea jucundissima amicitia, quam similitudo morum conjugavit. Sed in his omni-¹⁸ bus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit: ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum: suntque officia, quae aliis magis, quam aliis debeantur: ut vicinum citius adjuveris in fructibus percipiendis, quam aut fratrem aut familiarem; at, si lis in iudicio sit, propinquum potius et ami-

cum, quam vicinum defenderis. haec igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio; et consuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, et addendo deducendoque videre, quae reliqui summa fiat; ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas. sed ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis praecepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt: sic officii conservandi praecepta traduntur illa quidem (ut facimus ipsi); sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. atque ab iis rebus, quae sunt in jure societatis humanae, quemadmodum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus. intelligendum est autem, cum proposita sint genera quatuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod animo mag-

no elatoque, humanasque res despiciente, factum sit. itaque in probris maxime in promptu est, si quid tale dici potest;

Vos etenim juvenes animum geritis muliebrem;
Illa virago viri.

et si quid ejusmodi;

————— Salmaci,

Da spolia ——— sine sudore et sanguine.

contraque in laudibus, quae magno animo, et fortiter excellenterque gesta sunt, ea, nescio quomodo, quasi pleniore ore laudamus. hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Plataeis, Thermopylis, Leuctris: hinc noster Cocles, hinc Decii, hinc Cnaeus et Publius Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabilesque alii: maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. declaratur autem studium bellicae gloriae, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari. Sed ea animi elatio, quae cernitur in peri-

culis et laboribus, si iustitia vacat, pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est: non enim modo id virtutis non est, sed potius immanitatis omnem humanitatem repellentis. itaque probe definitur a Stoicis fortitudo, cum eam virtutem esse dicunt propugnantem pro aequitate. quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis et malitia, laudem est adeptus: nihil enim honestum esse potest, quod iustitia vacat. praeclarum igitur Platonis illud: ‘ non solum, inquit, scientia, quae est remota a iustitia, calliditas potius, quam sapientia est appellanda; verum etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciae potius nomen habeat, quam fortitudinis.’ itaque viros fortes et magnanimos, eosdem bonos et simplices, veritatis amicos, minimeque fallaces esse volumus; quae sunt

ex media laude iustitiae. sed illud odiosum est, quod in hac elatione et magnitudine animi facillime pertinacia et nimia cupiditas principatus innascitur: ut enim apud Platonem est, 'omnem morem Lacedaemoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi;' sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit; ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus esse. difficile autem est, cum praestare omnibus concupieris, servare aequitatem, quae est iustitiae maxime propria. ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo jure patiantur; existuntque in republica plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur, et sint vi potius superiores, quam iustitia pares. sed quo difficilius, hoc praeclarius: nullum est enim tempus, quod iustitia vacare debeat. fortes igitur et magnanimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant

injuriam. vera autem et sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maxime naturam sequitur, in factis positum, non in gloria judicat; principemque se esse mavult, quam videri. etenim, qui ex errore imperitae multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. facillime autem ad res injustas impellitur, ut quisque est altissimo animo, et gloriae cupiditate: qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui, laboribus susceptis periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum
20 desideret gloriam. Omnino fortis animus et magnus duabus rebus maxime cernitur: quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, cum persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum decorumque sit, aut admirari, aut optare, aut expetere oportere; nullique neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunae succumbere. altera est res, ut, cum ita sis affectus

animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem, et maxime utiles; sed et vehementer arduas, plenasque laborum et periculorum cum vitae, tum multarum aliarum rerum, quae ad vitam pertinent. harum rerum duarum splendor omnis et amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est: causa autem et ratio efficiens magnos viros est in priore; in eo enim est illud, quod excellentes animos et humana contemnentes facit. id autem ipsum cernitur in duobus; si et solum id, quod honestum sit, bonum iudices; et ab omni animi perturbatione liber sis. nam et ea, quae eximia plerisque et praeclara videntur, parva ducere; eaque ratione stabili firmaque contemnere, fortis animi magnique ducendum est: et ea, quae videntur acerba, (quae multa et varia in hominum vita fortunaque versantur) ita ferre, ut nihil a statu naturae discedas, nihil a dignitate sapien-

tis, robusti animi est magnaeque constantiae. non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate; nec, qui invictum se a labore praestiterit, vinci a voluptate. quam obrem et haec videnda sunt, et pecuniae fugienda cupiditas: nihil enim est tam angusti animi, tamque parvi, quam amare divitias: nihil honestius magnificentiusque quam pecuniam contemnere, si non habeas; si habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. cavenda est etiam gloriae cupiditas, ut supra dixi: eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. nec vero imperia expendenda, ac potius aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnumquam. vacandum autem est omni animi perturbatione, tum cupiditate et metu, tum etiam aegritudine et voluptate animi et iracundia; ut tranquillitas animi et securitas adsit, quae affert cum

constantiam, tum etiam dignitatem. multi autem et sunt et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes, a negotiis publicis se removerint, ad otiumque perfrugerint: in his et nobilissimi philosophi longeque principes. et quidam homines severi et graves nec populi nec principum mores ferre potuerunt; vixeruntque nonnulli in agris, delectati re sua familiari. his idem propositum fuit, quod regibus, ut ne qua re egerent; ne cui parerent; libertate uterentur, cuius proprium est, sic vivere ut velis. Quare, ²¹ cum hoc commune sit potentiae cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis, alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant; alteri, si contenti sint et suo et parvo. in quo neutrorum omnino contemnenda est sententia: sed et faciliior et tutior, et minus aliis gravis aut molesta, vita est otiosorum: fructuosior autem hominum generi, et ad

claritatem amplitudinemque aptior, eorum, qui se ad rempublicam et ad res magnas gerendas accommodaverunt. quapropter et iis forsitan concedendum fit, rempublicam non capeffentibus, qui eccellente ingenio doctrinae sese dediderunt; et iis, qui aut valetudinis imbecillitate, aut aliqua graviore causa impediti, a republica recefferunt, cum ejus administrandae potestatem aliis laudemque concederent. quibus autem talis nulla sit causa, si despicere se dicant ea, quae plerique mirentur, imperia et magistratus; iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto. quorum judicium in eo, quod gloriam contemnant et pro nihilo putent, difficile factu est non probare: sed videntur labores et molestias tum offensionum tum repulsarum, quasi quandam ignominiam, timere, et infamiam. sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi constant; voluptatem severis.

sine contemnant, in dolore sint molliores; gloriam negligant, frangantur infamia: atque ea quidem non satis constanter. sed iis, qui habent a natura adjumenta rerum gerendarum, abjecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus, et gerenda respublica est: nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo potest. capessentibus autem rempublicam, nihilo minus quam philosophis, haud scio an magis etiam, et magnificentia et despicientia adhibenda sit rerum humanarum, et ea, quam saepe dico, tranquillitas animi atque securitas; si quidem nec anxii futuri sunt, et cum gravitate constantiaque victuri. quae eo faciliora sunt philosophis, quo minus multa patent in eorum vita, quae fortuna feriat; et quo minus multis rebus egent; et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. quocirca non sine causa majores motus a-

animorum concitantur, majoraque efficienda rempublicam gerentibus, quam quietis: quo magis his et magnitudo animi est adhibenda, et vacuitas ab angoribus. ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit; sed etiam ut habeat efficiendi facultatem: in quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet propter ignaviam, aut nimis confidat propter cupiditatem. in omnibus autem negotiis, prius quam aggreddi, adhibenda est praeparatio diligens. Sed, cum plerique arbitrentur²² res bellicas majores esse, quam urbanas, minuenda est haec opinio: multi enim bella saepe quaesiverunt propter gloriae cupiditatem: atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit; eoque magis, si sunt ad rem militarem apti, et cupidi bellorum gerendorum. vere autem si volumus judicare, multae res exstiterunt urbanae

maiores clarioresque, quam bellicae; quamvis enim Themistocles jure laudetur, et sit ejus nomen, quam Solonis, illustrius; citeturque Salamis clarissimae testis victoriae, quae anteponatur consilio Solonis ei; quo primum constituit Areopagitas; non minus praeclarum hoc, quam illud, judicandum est: illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc majorum instituta servantur. et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adjuverit: at ille vere, ab se adjutum Themistoclem; est enim bellum gestum consilio fenatus ejus, qui a Solone erat constitutus. licet eadem de Pausania Lyfandroque dicere; quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedaemoniis dilatatum putatur, tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinae conferendi sunt. quinetiam ob has ipsas causas et

parentiores habuerunt exercitus, et fortiores. mihi quidem neque, puëris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, cum versaremur in republica, Qu. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur: parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. nec plus Africanus, singularis et vir et imperator, in excindenda Numantia reipublicae profuit, quam eodem tempore P. Nasica privatus, cum Ti. Gracchum interemit. quamquam haec quidem res non solum ex domestica est ratione; attingit etiam bellicam, quoniam vi manumque confecta est: sed tamen id ipsum gestum est consilio urbano, sine exercitu. illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio;

Cedant arma togae, concedat laurea laudi.

ut enim alios omittam, nobis rempublicam gubernantibus, nonne togae arma cessere? neque enim in republica

periculum fuit gravius umquam, nec majus otium: ita consiliis diligentia-
que nostra celeriter de manibus auda-
cissimorum civium delapsa arma ipsa
ceciderunt. quae res igitur gesta um-
quam in bello tanta? qui triumphus
conferendus? licet enim mihi, Marce
fili, apud te gloriari, ad quem et haere-
ditas hujus gloriae, et factorum imitatio
pertinet. mihi quidem certe vir abun-
dans bellicis laudibus Cn. Pompeius,
multis audientibus, hoc tribuit, ut di-
ceret, ' frustra se triumphum tertium
' deportaturum fuisse, nisi, meo in rem-
' publicam beneficio, ubi triumpharet
' esset habiturus.' sunt igitur domesti-
cae fortitudines non inferiores milita-
ribus; in quibus plus etiam, quam in
his, operae studiique ponendum est.
Omnino illud honestum, quod ex ani- 23
mo excelsa magnificoque quaerimus,
animi efficitur, non corporis viribus,
exercendum tamen corpus, et ita affi-

ciendum est, ut obedire consilio ratio-
nique possit in exsequendis negotiis et
in labore tolerando. honestum autem
id, quod exquirimus, totum est positum
in animi cura et cogitatione: in quo
non minorem utilitatem afferunt, qui
togati reipublicae praesunt, quam qui
bellum gerunt. itaque eorum consilio
saepe aut non suscepta, aut confecta
bella sunt, nonnumquam autem etiam
illata; ut M. Catonis bellum tertium
Punicum, in quo etiam mortui valuit
auctoritas. quare expetenda quidem
magis est decernendi ratio, quam de-
certandi fortitudo: sed cavendum, ne
id bellandi magis fuga, quam utilita-
tis ratione, faciamus. bellum autem ita
fufcipiatur, ut nihil aliud nisi pax quae-
fita videatur. fortis vero et constantis
est, non perturbari in rebus asperis,
nec tumultuantem de gradu dejici, ut
dicitur; sed praesenti animo uti et con-
silio, nec a ratione discedere. quam-

quam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, praecipere cogitatione futura, et aliquanto ante constituere quid accidere possit in utramque partem; et quid agendum sit, cum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum sit, non putaram. haec sunt opera magni animi et excelsi, et prudentia consilioque fidentis. temere autem in acie versari; et manu cum hoste configere, immane quiddam et beluarum simile est: sed, cum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti turpitudinique anteponenda. De evertendis autem diripiendis²⁴que urbibus, valde considerandum est, ne quid temere, ne quid crudeliter; idque est magni viri, rebus agitatiss, punire fontes, multitudinem conservare, in omni fortuna recta atque honesta retinere: ut enim sunt, (quemadmodum supra dixi), qui urbanis rebus bellicas anteponant; sic reperies

multos, quibus periculosa et calida consilia quietis et cogitatis splendidiora et majora videantur. numquam omnino periculi fuga committendum est, ut imbelles timidique videamur: sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine causa; quo nihil potest esse stultius. quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter aegrotantes leniter curant; gravioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. quare in tranquillo tempestatem adversam optare, dementis est; subvenire autem tempestati quavis ratione, sapientis; eoque magis, si plus adipiscare re explicata boni, quam addubitata mali. periculosa autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reipublicae. itemque alii de vita, alii de gloria et benevolentia civium, in discrimen vocantur. promptiores igitur

debemus esse ad nostra pericula, quam ad communia; dimicareque paratius de honore et gloria, quam de caeteris commodis. inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed vitam etiam profundere pro patria parati essent; iidem gloriae jacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republica quidem postulante: ut Callicratidas, qui, cum Lacedaemoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaque fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, cum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginusis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. quibus ille respondit, 'Lacedaemonios, classe illa amissa, aliam parare posse; se fugere sine suo dedecore non posse.' atque haec quidem Lacedaemoniis plaga mediocris: illa pestifera, qua, cum Cleombrotus invidiam timens temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedaemo-

niorum opes corruerunt. quanto Qu.
Maximus melius? de quo Ennius;

Unus homo nobis cunctando restituit rem:

Non ponebat enim rumores ante salutem.

Ergo postque, magisque viri nunc gloria claret.

quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis: sunt enim qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen
25 invidiæ metu non audent dicere. Omnino, qui reipublicae praefuturi sunt, duo Platonis praecepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut, quaecunque agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus reipublicae curent; ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deferant: ut enim tutela, sic procuratio reipublicae ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est: qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt,

seditionem atque discordiam; ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cujusque videantur, pauci universorum. hinc apud Athenienses magnae discordiae: in nostra republica non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quae gravis et fortis civis, et in republica dignus principatu, fugiet atque oderit; tradetque se totum reipublicae, neque opes aut potentiam consecrabitur, totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit: omninoque ita justitiae honestati-que adhaerescet, ut, dum eam conservet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deserat illa, quae dixi. miserrima est omnino ambitio honorumque contentio: de qua praeclare apud eundem est Platonem; ‘similiter facere eos, qui inter se ‘contenderent, uter potius rempubli-

'cam administraret, ut si nautae certa-
 'rent, quis eorum potissimum guber-
 'naret.' idemque praecipit, 'ut eos ad-
 'versarios existimemus, qui arma con-
 'tra ferant; non eos, qui suo iudicio
 'tueri rempublicam velint:.' qualis
 fuit inter P. Africanum et Qu. Me-
 tellum sine acerbitate dissensio. nec
 vero audiendi, qui graviter irascen-
 dum inimicis putabunt, idque magna-
 nimi et fortis viri esse censebunt: ni-
 hil enim laudabilius, nihil magno et
 praeclaro viro dignius placabilitate at-
 que clementia. in liberis vero popu-
 lis, et in juris aequabilitate, exercen-
 da etiam est facilitas, et altitudo ani-
 mi, quae dicitur; ne, si irascamur aut
 intempestive accedentibus, aut impu-
 denter rogantibus, in morositatem in-
 utilem et odiosam incidamus. et tamen
 ita probanda est mansuetudo atque cle-
 mentia, ut adhibeatur reipublicae caus-
 sa severitas, sine qua administrari civi-

tas non potest. omnis autem et animad-
versio et castigatio contumelia vacare
debet; neque ad ejus, qui punitur ali-
quem, aut verbis castigat, sed ad rei-
publicae utilitatem referri. cavendum
est etiam, ne major poena quam culpa
sit; et ne iisdem de causis alii plectan-
tur, alii ne appellentur quidem. prohi-
benda autem maxime est ira in punien-
do: numquam enim, iratus qui accedit
ad poenam, mediocritatem illam tene-
bit, quae est inter nimium et parum;
quae placet Peripateticis; et recte pla-
cet, modo ne laudarent iracundiam, et
dicerent utiliter a natura datam: illa
vero omnibus in rebus repudianda est;
optandumque ut ii, qui praesunt rei-
publicae, legum similes sint, quae ad
puniendum non iracundia, sed aequi-
tate ducuntur. Atque etiam in rebus
prosperis, et ad voluntatem nostram
fluentibus, superbiam, fastidium, ar-
rogantiamque magnopere fugiamus.

nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre, levitatis est: praeclaraque est aequabilitas in omni vita, et idem semper vultus eademque frons; ut de Socrate, itemque de C. Laelio accepimus. Philippum quidem, Macedonum regem, rebus gestis et gloria superatum a filio, facilitate et humanitate video superiorem fuisse: itaque alter semper magnus, alter saepe turpissimus fuit: ut recte praecipere videantur, qui monent, ut quanto superiores sumus, tanto nos geramus summissius. Panaetius quidem Africanum, auditorem et familiarem suum, solitum ait dicere, ‘ ut equos, propter crebras
‘ contentiones proeliorum, ferocitate
‘ exultantes domitoribus tradere solent,
‘ ant, ut his facilioribus possint uti; sic
‘ homines secundis rebus effrenatos, si-
‘ bique praesidentes, tamquam in gy-
‘ rum rationis et doctrinae duci oportere, ut perspicerent rerum humana-

rum imbecillitatem, varietatemque
' fortunae.' atque etiam in secundiffi-
mis rebus maxime est utendum consilio
amicorum, hisque major etiam, quam
ante, tribuenda auctoritas. iisdemque
temporibus cavendum est, ne assenta-
toribus patefaciamus aures, nec adula-
ri nos sinamus; in quo falli facile est;
tales enim nos tunc putamus esse, ut
jure laudemur: ex quo nascuntur in-
numerabilia peccata, cum homines in-
flati opinionibus turpiter irridentur,
et in maximis versantur erroribus. sed
haec quidem haftenus. illud autem sic
est judicandum, maximas geri res, et
maximi animi, ab iis, qui respublicas
regant; quod earum administratio la-
tissime pateat, ad plurimosque pertine-
at: esse autem magni animi, et fuisse
multos, etiam in vita otiosa, qui aut
investigarent, aut conarentur magna
quaedam, seseque suarum rerum fini-
bus continerent; aut interjecti inter

philosophos, et eos qui rempublicam administrarent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus usu suos; potiusque et amicis impertientes et reipublicae, si quando usus esset: quae primum bene parta sit, nullo neque turpi quaestu neque odioſo; tum quam plurimis, modo dignis, se utilem praebeat; deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia; nec libidini potius luxuriaeque, quam liberalitati et beneficentiae pareat. haec praescripta servantem licet magnifice, graviter, animoseque vivere; atque etiam simpliciter, fideliter, vitaeque hominum amice. Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit, in qua verecundia, et quasi quidam ornatus vitae temperantia et modestia, omnisque sedatio perturbationum animi, et rerum modus cernitur. hoc loco continetur id, quod dici Latine deco-

rum potest; Graece enim *πρέπον* dicitur. hujus vis ea est, ut ab honesto non queat separari: nam et quod decet honestum est, et quod honestum est decet. qualis autem differentia sit honesti et decori, facilius intelligi, quam explanari potest: quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, cum antegressa est honestas. itaque non solum in hac parte honestatis, de qua hoc loco differendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet; nam et ratione uti atque oratione prudenter, et agere quod agas considerare, omnique in re quid sit veri videre et tueri, decet: contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quam delirare et mente esse captum: et iusta omnia, decora sunt; iniusta contra, ut turpia, sic indecora. similis est ratio fortitudinis: quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro et decorum videtur; quod contra, id

ut turpe, sic indecorum. quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum; et ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu: est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat; quod cogitatione magis a virtute potest, quam re separari. ut venustas et pulcritudo corporis secerni non potest a valetudine; sic hoc, de quo loquimur, decorum totum illud quidem est cum virtute confusum, sed mente et cogitatione distinguitur. est autem ejus descriptio duplex: nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur; et aliud huic subjectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. atque illud superius sic fere definiri solet: decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiae, in eo, in quo natura ejus a reliquis animantibus differat. quae autem pars

subiecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum esse velint, quod ita naturae consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat, cum specie quadam liberali. Haec ita intelligi, existimare possumus ex eo decoro, quod Poetae sequuntur; de quo alio loco plura dici solent. sed tum servare illud poetas dicimus, quod deceat, cum id, quod quaque persona dignum est, et fit et dicitur: ut, si Aeacus aut Minos diceret,

Oderint dum metuant,——aut,

Natis sepulcro ipse est parens:

indecorum videretur, quod eos fuisse justos accepimus: at, Atreo dicente, plausus excitantur; est enim digna persona oratio. sed poetae, quid quemque deceat, ex persona judicabunt: nobis autem personam imposuit ipsa natura, magna cum excellentia praestantiaque animantium reliquarum. quocirca poetae, in magna varietate personarum,

etiam vitiosis quid conveniat, et quid deceat, videbunt: nobis autem cum a natura constantiae, moderationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint; cumque eadem natura doceat non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus; efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam late fufum sit, appareat; et hoc, quod spectatur in unoquoque genere virtutis: ut enim pulcritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos, et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine et constantia, et moderatione dictorum omnium atque factorum. adhibenda est igitur quaedam reverentia, adversus homines, et optimi cujusque et reliquorum: nam negligere quid de se quisque sentiat, non so-

lum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. est autem quod differat, in hominum ratione habenda, inter justitiam et verecundiam: justitiae partes sunt, non violare homines: verecundiae, non offendere; in quo maxime perspicitur vis decori. his igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto. officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primum habet viam, quae deducit ad convenientiam conservationemque naturae; quam si sequimur ducem, numquam aberrabimus; sequemurque et id quod acutum et perspicax natura est; et id quod ad hominum consociationem accommodatum; et id quod vehemens atque forte, sed maxima vis decori in hac inest parte, de qua disputamus: neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. duplex est enim vis ani-

morum atque naturae: una pars in appetitu posita est, quae est ὁρμὴ Graece, quae hominem huc et illuc rapit: altera in ratione, quae docet et explanat, quid faciendum fugiendumque sit: ita fit, ut ratio praesit, appetitus ob-
79 temperet. Omnis autem actio vacare debet temeritate et negligentia; nec vero agere quidquam, cuius non possit causam probabilem reddere: haec est enim fere descriptio officii. efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque neque praecurrant, nec propter pigritiam aut ignaviam deferant; sintque tranquilli, atque omni perturbatione animi careant; ex quo elucebit omnis constantia omnisque moderatio: nam, qui appetitus longius evagantur, et, tanquam exsultantes sive cupiendo sive fugiendo, non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem et modum transeunt; relinquunt enim et abjiciunt obedientiam,

nec rationi parent, cui sunt subiecti lege naturae: a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. licet ora ipsa cernere iratorum, aut eorum, qui aut libidine aliqua, aut metu commoti sunt, aut voluptate nimia gestunt; quorum omnium vultus, voces, motus, statusque mutantur. ex quibus illud intelligitur, (ut ad officii formam revertamur), appetitus omnes contrahendos sedandosque esse, excitandamque animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere ac fortuito, inconsiderate negligenterque agamus. neque enim ita generati a natura sumus, ut ad ludum et jocum facti esse videamur; sed ad severitatem potius, et ad quaedam studia graviora atque majora. ludo autem et joco uti illo quidem licet; sed, sicut somno et quietibus caeteris, tum cum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. ipsumque genus jocandi non profusum nec immodestum,

sed ingenuum et facetum esse debet: ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quae ab honestis actionibus non sit aliena; sic in ipso joco aliquod probi ingenii lumen eluceat. duplex omnino est jocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscenum: alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum: quo genere non modo Plautus noster, et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt: multaue multorum facete dicta; ut ea, quae a sene Catone collecta sunt, quae vocant ἀποφθέγματα. facilis igitur est distinctio ingenui et illiberalis joci: alter est, si tempore fit ac remisso animo, libero dignus: alter ne homine quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscenitas. ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elatique voluptate in a-

liquam turpitudinem delabamur. sup-
peditant autem et campus noster, et
studia venandi, honesta exempla lu-
dendi. Sed pertinet ad omnem officii ³⁰
quaestionem semper in promptu ha-
bere, quantum natura hominis pecu-
dibus reliquisque beluis antecedit. il-
lae nihil sentiunt nisi voluptatem, ad
eamque feruntur omni impetu: homi-
nis autem mens discendo alitur et co-
gitando, semper aliquid aut anquirat
aut agit, videndique et audiendi de-
lectatione ducitur. quinetiam, si quis
est paullo ad voluptates propensior,
modo ne sit ex pecudum genere (sunt
enim quidam homines non re, sed no-
mine; sed, si quis est paullo erectior,
quamvis voluptate capiatur, occultat et
dissimulat appetitum voluptatis, prop-
ter verecundiam: ex quo intelligitur,
corporis voluptatem non fatis esse dig-
nam hominis praestantia, eamque con-
temni et rejici oportere: sin sit quispi-

am, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse ejus fruendae modum. itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referatur, et ad vires, non ad voluptatem. atque etiam si considerare volumus, quae sit in natura excellentia et dignitas, intelligemus quam sit turpe diffluere luxuria, et delicate ac molliter vivere; quamque honestum parce, continenter, fervere, sobrie. intelligendum est etiam, duabus quasi nos a natura indutos esse personis: quarum una est communis, ex eo quod omnes participes sumus rationis praestantiaeque ejus, qua antecellimus bestiis; a qua omne honestum decorumque trahitur, et ex qua ratio inveniendi officii exquiritur: altera autem, quae proprie singulis est tributa: ut enim in corporibus magnae dissimilitudines sunt, (alios enim videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere; itemque in

formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem), sic in animis existunt majores etiam varietates. erat in L. Crasso et in L. Philippo multus lepos: major etiam, magisque de industria, in C. Caesare, L. filio: at iisdem temporibus in M. Scauro et in M. Druso adolescente singularis severitas: in C. Laelio multa hilaritas; in ejus familiari Scipione ambitio major, vita tristior. de Graecis autem, dulcem et facetum, festivi-que sermonis, atque in omni oratione dissimulatorem, quem *εἰρωνία* Graeci nominaverunt, Socratem accepimus: contra, Pythagoram et Periclem summam auctoritatem consecutos sine ulla hilaritate. callidum Hannibalem ex Poenorum; ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus; facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, praecipere hostium consilia. in quo genere Graeci Themistoclem et Pheraeum Jaso-nem cacteris anteponunt: in primis

que versutum et callidum factum Solonis, qui, quo et tutior vita ejus esset, et plus aliquanto reipublicae prodesset, furere se simulavit. sunt his alii multum dispares, simplices et aperti; qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici: itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur; ut Syllam et M. Crassum videbamus: quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedaemonium Lyfandrum accepimus; contraque Callicratidam, qui praefectus classis proximus post Lyfandrum fuit. itemque in sermonibus alium quemque, quamvis praepotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur: quod in Catulo, et in patre et in filio; itemque in Q. Mutio Mancina vidimus. audiavi ex majoribus natu hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica: contraque, patrem ejus, illum, qui T.

Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis: ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum; ob eamque rem ipsam magnum clarumque fuisse. innumerae aliae dissimilitudines sunt naturae, morumque, minime tamen vituperandorum. Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaerimus, retineatur. sic enim est faciendum, ut contra universam naturam nihil contendamus; ea tamen conservata, propriam naturam sequamur: ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostrae naturae regula metiamur: neque enim attinet repugnare naturae, nec quidquam sequi, quod assequi non queas. ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet invita (ut aiunt) Minerva, id est, adversante et repugnante natura. om-

nino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam aequabilitas universae vitae, tum singularum actionum; quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans omittas tuam: ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam, Graeca verba inculcantes jure optimo irrideamur; sic in actiones omnemque vitam nullam discrepantiam conferre debemus. atque haec differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eadem causa non debeat. num enim alia in causa M. Cato fuit, alia caeteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt? atqui caeteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod eorum vita lenior, et mores fuerant faciliores: Catoni autem cum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua constantia roboravisset, sem-

perque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriendum potius, quam tyranni vultus adspiciendus fuit. quam multa passus est Ulysses in illo errore diuturno, cum et mulieribus (si Circe et Calypso mulieres appellandae sunt) inserviret, et in omni sermone omnibus affabilem et jucundum se esse vellet? domi vero etiam contumelias fervorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. at Ajax, quo animo traditur, milites oppetere mortem, quam illa perpeti maluisset. quae contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui; eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant: id enim maxime quemque decet, quod est cuiusque suum maxime. suum igitur quisque noscat ingenium, acremque se et bonorum et vitiorum suorum iudicem praebeat; ne scaenici plus quam nos videantur habere prudentiae: illi

enim non optimas, sed sibi accommo-
datissimas fabulas eligunt; qui voce
freti sunt, Epigonos, Medumque; qui
gestu, Menalippam, Clytaemnestram;
semper Rutilius, quem ego memini,
Antiopam; non saepe Aesopus Aja-
cem. ergo histrio hoc videbit in scae-
na, non videbit vir sapiens in vita? ad
quas igitur res aptissimi erimus, in iis
potissimum elaborabimus: sin aliquan-
do necessitas nos ad ea detruferit, quae
nostri ingenii non erunt; omnis adhi-
benda erit cura, meditatio, diligentia,
ut ea, si non decore, at quam minime
indecore facere possimus. nec tam est
enitendum, ut bona, quae nobis data
non sint, sequamur, quam ut vitia fugi-
32 amus. Ac duabus iis personis, quas su-
pra dixi, tertia adjungitur, quam casus
aliquis aut tempus imponit: quarta e-
tiam, quam nobismet ipsi iudicio no-
stro accommodamus. nam regna, impe-
ria, nobilitates, honores, divitiae, opes,

eaque, quae sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur: ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur: itaque se alii ad philosophiam, alii ad jus civile, alii ad eloquentiam applicant: ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere. quorum vero patres aut majores aliqua gloria praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere: ut Q. Mucius Publii filius in jure civili; Pauli filius Africanus in re militari. quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam: quod idem fecit Timotheus Cononis filius; qui, cum belli laude non inferior fuisset, quam pater, ad eam laudem doctrinae et ingenii gloriam adjecit. fit autem interdum, ut nonnulli, omissa imitatione majorum, suum quoddam insti-

tutum consequantur: maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt obscuris orti majoribus. haec igitur omnia, cum quaerimus, quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. in primis autem constituendum est, quos nos et quales esse velimus, et in quo genere vitae: quae deliberatio est omnium difficillima. ineunte enim adolescentia, cum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit: itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi, quam potuit, quid optimum esset, judicare. nam quod Herculem Prodicium dicunt, ut est apud Xenophontem, cum primum pubesceret (quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est), exisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multumque dubitasse, cum duas

cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset: hoc Herculi, Jovis fatu edito, potuit fortasse contingere; nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur. plerumque autem, parentium praeceptis imbuti, ad eorum consuetudinem moremque deducimur: alii multitudinis judicio feruntur, quaeque majori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen, sive felicitate quadam, sive bonitate naturae, sive parentium disciplina, rectam vitae secuti sunt viam. II-³³ Iud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut eccellente ingenii magnitudine, aut praeclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati, spatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi vellent: in qua deliberatione ad suam cujusque naturam consilium est omne

revocandum : nam, cum in omnibus, quae aguntur, ex eo modo, quo quisque natus est, (ut supra dictum est), quid deceat, exquirimus; tum in tota vita constituenda multo est major rei cura adhibenda, ut constare in vitae perpetuitate possimus nobismet ipsi, nec in ullo officio claudicare. ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam, utriusque omnino ratio habenda est in deligendo genere vitae; sed naturae magis: multo enim et firmior est et constantior; ut fortuna nonnumquam, tamquam ipsa mortalis, cum immortalis natura pugnare videatur. qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat (id enim maxime decet), nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitae. quod si acciderit (potest autem accidere), facienda morum institutorumque mutatio est. eam muta-

tionem si tempora adjuvabunt, facilius commodiusque faciemus: sin minus, sensim erit pedetentimque facienda; ut amicitias, quae minus delectent et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim diffundere, quam repente praecidere. commutato autem genere vitae, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur. sed quoniam paullo ante dictum est, imitandos esse majores; primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda; deinde, si natura non feret, ut quaedam imitari possint (ut superioris Africani filius, qui hunc Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui); si igitur non poterit sive causas defenditare, sive populum concionibus tenere, sive bella gerere; illa tamen praestare debebit, quae erunt in ipsius potestate, justitiam, fidem, liberalita-

tem, modestiam, temperantiam; quominus ab eo id, quod desit, requiratur. optima autem hereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio praestantior, gloria virtutis rerumque gestarum; cui dedecori esse, nefas et vitium judicandum est. Et quoniam officia non eadem disparibus aetatibus tribuuntur, aliaque sunt juvenum, alia seniorum; aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. est igitur adolescentis majores natu vereri, exque his deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur: ineuntis enim aetatis inscitia senum constituenda et regenda prudentia est. maxime autem haec aetas a libidinibus arcenda est, exercendaque in labore, patientiaque et animi et corporis; ut eorum et in bellicis et in civilibus officiis vigeat industria. atque etiam, cum relaxare animos, et dare se jucunditati volent, caveant intemperantiam,

meminerint verecundiae: quod erit facilius, si in ejusmodi quidem rebus majores natu velint interesse. senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendae videntur: danda vero opera, ut et amicos et juventutem, et maxime rempublicam consilio et prudentia quam plurimum adjuvent. nihil autem magis cavendum est senectuti, quam ne languori se desidiaque dedat. luxuria vero, cum omni aetati turpis, tum senectuti foedissima est: si autem etiam libidinum intemperantia accesserit, duplex malum est: quod et ipsa senectus concipit dedecus, et facit adolescentium impudentiorem intemperantiam. ac ne illud quidem alienum est, de magistratuum, de privatorum, de civium, de peregrinorum officiis dicere. est igitur proprium munus magistratus, intelligere, se gerere personam civitatis, debereque ejus dignitatem et decus sustinere, ser-

vare leges, jura describere, ea fidei suae commissa meminisse. privatum autem oportet aequo et pari cum civibus jure vivere, neque submissum et abjectum, neque se efferentem: tum in republica ea velle, quae tranquilla et honesta sint: talem enim et sentire bonum civem, et dicere solemus. peregrini autem atque incolae officium est, nihil praeter suum negotium agere, nihil de alieno anquirere, minimeque in aliena esse republica curiosum. ita fere officia reperientur, cum quaeretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda consilioque capiendo servare constantiam. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis et dictis, in corporis denique motu et statu cernitur, (idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto, difficilibus ad eloquendum,

sed satis erit intelligi : in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum, et apud quos vivamus), his quoque de rebus pauca dicantur. principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem, quae formam nostram reliquamque figuram, in qua esset species honesta, posuit in promptu : quae autem partes corporis, ad naturae necessitatem datae, adspectum essent deformem habiturae ac turpem, eas contextit atque abdidit. hanc naturae tam diligentem fabricam imitata est hominum verecundia : quae enim natura occultavit, eadem omnes, qui sana mente sunt, removent ab oculis, ipsique necessitati, dant operam, ut quam occultissime pareant : quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellent : quodque facere turpe non est, modo occulte; id dicere obscenum

est: itaque nec aperta actio rerum illarum petulantia vacat, nec orationis obscœnitas. nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici paene Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea, quae re turpia non sint, verbis flagitiosa ducamus; illa autem, quae turpia sint, nominibus appellemus suis: latrocinari, fraudare, adulterare, re turpe est; sed dicitur non obscœne: liberis dare operam, re honestum est, nomine obscœnum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. nos autem naturam sequamur, et ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus: status, incessus, sessio, accubitio, vultus, oculi, manuum motus teneant illud decorum. quibus in rebus duo maxime sunt fugienda; ne quid effeminatum aut molle, et ne quid durum aut rusticum sit. nec vero histrionibus oratoribusque conceden-

dum est, ut iis haec apta sint, nobis dissoluta. scaenicorum quidem mos tantam habet vetere disciplina verecundiam, ut in scaenam sine subligaculo prodeat nemo: verentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis partes quaedam aperiantur, adspiciantur non decore. nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum foceris generi non lavantur. retinenda est igitur huius generis verecundia, praesertim natura ipsa magistra et duce. Cum autem ³⁶ pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem muliebre ducere debemus, dignitatem virilem. ergo et a forma removeatur omnis viro non dignus ornatus; et huic simile vitium in gestu motuque caveatur: nam et palaestrici motus saepe sunt odiosiores, et histrionum nonnulli gestus ineptiis non vacant; et in utroque genere, quae sunt recta et simplicia, lau-

dantur. formae autem dignitas coloris bonitate tuenda est; color exercitationibus corporis. adhibenda est praeterea munditia, non odiosa neque exquisita nimis; tantum quae fugiat agrestem et inhumanam negligentiam. eadem ratio est habenda vestitus; in quo, sicut in plerisque rebus, mediocritas optima est. cavendum est autem ne aut tarditatibus utamur in gressu mollioribus, ut pomparum ferculis similes esse videamur, aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates; quaecum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur; ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant; quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes atque examinationes incidamus, et si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. motus autem animorum dupli-

ces sunt, alteri cogitationis, alteri appetitus: cogitatio in vero exquirendo maxime versatur; appetitus impellit ad agendum: curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur; appetitum rationi obedientem praebeamus. Et quoniam magna vis ³⁷ orationis est, eaque duplex; altera contentionis, altera sermonis; contentio disceptationibus tribuatur iudiciorum, concionum, senatus; sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur: sequatur etiam convivium. contentionis praecepta rhetorum sunt; nulla sermonis, quamquam haud scio an possint haec quoque esse: sed discipulorum studiis inveniuntur magistri; huic autem qui studeant, sunt nulli: rhetorum turba referta omnia; quamquam, quae verborum sententiarumque praecepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. sed, cum orationis indicem vocem habeamus, in voce

autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis; utrumque omnino a natura pendendum est; verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio preesse loquentium et leniter. nihil fuit in Catullis, ut eos exquisito iudicio putares uti literarum; quamquam erant literati, sed et alii. hi autem optime uti lingua Latina putabantur: sonus erat dulcis; literae neque expressae neque oppressae, ne aut obscurum esset aut putidum; sine contentione vox, nec languens nec canora. uberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catullis opinio non minor. sane vero et facetiis Caesar, Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. in omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re quid deceat exquirimus. sit igitur hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax;

insit in eo lepos, nec vero, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios; sed cum reliquis in rebus, tum in sermone communi, vicissitudinem non iniquam putet. ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si jocosis, leporem. in primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus; quod maxime tum solet evenire, cum studiose de absentibus detrahendi causa, aut per ridiculum, aut severe, maledice, contumelioseque dicitur. habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republica, aut de artium studiis atque doctrina. danda igitur opera est, ut, etiam si aberrare ad alia coeperit, ad haec revoce-
tur oratio; sed, utcumque aderunt: neque enim omnes iisdem rebus, nec omni tempore similiter delectamur. animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat; et, ut in-

38 cipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi
modus. Sed, quomodo in omni vita
rectissime praecipitur, ut perturbatio-
nes fugiamus, id est, motus animi ni-
mios, rationi non obtemperantes; sic
ejusmodi motibus sermo debet vacare,
ne aut ira existat, aut cupiditas aliqua,
aut pigritia, aut ignavia, aut tale ali-
quid appareat. maximeque curandum
est, ut eos, quibuscum sermonem con-
feremus, et vereri et diligere videa-
mur. objurgationes etiam nonnum-
quam incidunt necessariae, in quibus
utendum est fortasse et vocis conten-
tione majore, et verborum gravitate
acriore. id agendum etiam est, ut ne
ea facere videamur irati; sed, ut ad
urendum et secandum, sic ad hoc ge-
nus castigandi raro invitique venia-
mus: nec umquam nisi necessario, si
nulla reperietur alia medicina. sed ta-
men ira procul absit, cum qua nihil
recte fieri, nihil considerate potest.

magnam autem partem clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adjuncta, ut et severitas adhibeatur, et contumelia repellatur. atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet objuratio, significandum est, ipsius causa, qui objurgetur, susceptum esse. rectum est autem etiam in illis contentionibus, quae cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam pellere: quae enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea nec constanter fieri possunt, nec iis, qui adsunt, probari. deforme etiam est de se ipso praedicare, falsa praesertim, et cum irrisione audientium imitari militem gloriosum. Et, quoniam omnia persequi-³⁹ mur (volumus quidem certe), dicendum est etiam, qualem hominis honorati et principis domum placeat esse; cuius finis est usus, ad quem accommodanda est aedificandi descriptio: et

tamen adhibenda commoditatis dignitatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul factus est, honori fuisse accepimus, quod praeclaram aedificasset in Palatio, et plenam dignitatis domum; quae, cum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur. hanc Scaurus demolitus, accessionem adjunxit aedibus: itaque ille in suam domum consulatum primus attulit; hic, summi et clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, non repulsam solum retulit, sed ignominiam etiam et calamitatem. ornanda est enim dignitas domo, non ex domo tota quaerenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est. et, ut in caeteris habenda ratio non sui solum, sed etiam aliorum; sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi sunt, et admittenda hominum cujusquemodi multitudo, adhibenda est

cura laxitatis: aliter ampla domus de-
decori domino saepe fit, si est in ea soli-
tudo; et maxime si aliquando, alio do-
mino, solita est frequentari: odiosum
est enim, cum a praetereuntibus dici-
tur;

O domus antiqua, heu quam dispari dominare domino!
quod quidem his temporibus in mul-
tis licet dicere. cavendum autem est,
praesertim si ipse aedifices, ne extra
modum sumtu et magnificentia prode-
as: quo in genere multum mali etiam
in exemplo est: studiose enim pleri-
que, praesertim in hanc partem, facta
principum imitantur; ut L. Luculli
summi viri virtutem quis? at quam
multi villarum magnificentiam imitati
sunt? quarum quidem certe est adhi-
bendus modus, ad mediocritatemque
revocandus: eademque mediocritas ad
omnem usum cultumque vitae trans-
ferenda est. sed haec haec haec. in om-
ni autem actione suscipienda tria sunt

tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat, quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve major, neve minor cura et opera suscipiatur, quam causa postulet: tertium est, ut caveamus, ut ea, quae pertinent ad liberalem speciem et dignitatem, moderanda sint; modus autem est optimus decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. horum tamen trium praestantissimum est, appetitum
 4° obtemperare rationi. Deinceps de ordine rerum, et de opportunitate temporum dicendum est. hac autem scientia continetur ea, quam Graeci *ὑποταξία* nominant; non haec, quam interpretamur modestiam; quo in verbo modus inest: sed illa est *ὑποταξία*, in qua intelligitur ordinis conservatio. itaque (ut eandem nos modestiam appellemus) sic definitur a Stoicis, ut modestia sit sci-

entia earum rerum, quae agentur aut dicentur, loco suo collocandarum. ita videtur eadem vis ordinis et collocationis fore: nam et ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis et accommodatis locis; locum autem actionis, opportunitatem temporis esse dicunt; tempus autem actionis opportunum Graece *εὐκαιρία*, Latine appellatur occasio: sic fit, ut modestia haec (quam ita interpretamur, ut dixi) scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum. sed potest eadem esse prudentiae definitio, de qua principio diximus: hoc autem loco de moderatione et temperantia, et earum similibus virtutibus quaerimus. itaque, quae erant prudentiae propria, suo loco dicta sunt: quae autem harum virtutum, de quibus jamdiu loquimur, quae pertinent ad verecundiam, et ad eorum approbationem quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt. talis est igitur ordo acti-

onum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia. turpe est enim valdeque vitiosum, in re severa convivio dignum, aut delicatum aliquem inferre sermonem. bene Pericles, cum haberet collegam in praetura Sophoclem poetam, hique de communi officio convenissent, et casu formosus puer praeteriret, dixissetque Sophocles, ‘ O puerum pulchrum, Pericle! at enim praetorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere.’ atqui hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, iusta reprehensione caruisset: tanta vis est et loci et temporis, ut, si quis, cum caussam sit acturus, in itinere aut in ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur inscitia temporis.

fed ea, quae multum ab humanitate discrepant, ut fi quis in foro cantet, aut fi qua est alia magna perversitas, facile apparent, nec magnopere admonitionem et praecepta defiderant : quae autem parva videntur effe delicta, neque a multis intelligi poffunt, ab iis effe diligentius declinandum. ut in fidibus aut tibiis, quamvis paullum discrepent, tamen id a fciente animadverti folet : fic videndum effe in vita, ne forte quid discrepet ; vel multo etiam magis, quo major et melior actionum, quam fonorum concentus effe. I- 41
taque, ut in fidibus muficorum aures vel minima sentiunt, fic nos, fi acres ac diligentes effe volumus animadverfores vitiorum, magna faepe intelligemus ex parvis. ex oculorum obtutu, ex fuperciliorum aut remiffione aut contractione, ex moeftitia, ex hilaritate, ex rifu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex fubmiffione,

ex caeteris similibus facile judicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaue discrepet. quo in genere non est incommodum, quale quodque eorum sit, ex aliis judicare; ut, si quid dedeceat in illis, vitemus et ipsi: fit enim, nescio quomodo, ut magis in aliis cernamus, quam in nobismet ipsis, si quid delinquitur. itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, emendandi causa, magistri. nec vero alienum est, ad ea eligenda, quae dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, vel etiam usu peritos, et, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere, (major enim pars eo fere deferri solet, quo a natura ipsa deducitur): in quibus videndum, non modo quid quisque loquatur, sed etiam quid quisque sentiat, atque etiam qua de causa sentiat: ut enim pictores, et ii qui signa fabricantur, et vero etiam poëtae suum

quisque opus a vulgo considerari vult; ut, si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur; hique et secum, et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt; sic aliorum iudicio permulta nobis et facienda et non facienda, et mutanda et corrigenda sunt. quae vero more aguntur institutisque civilibus, de iis nihil est praecipendum; illa enim ipsa praecepta sunt: nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint locutivae sint, idem sibi arbitretur licere: magnis illi, et divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum vero ratio tota est ejicienda: est enim inimica verecundiae, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de republica sentientes, ac bene meritos aut merentes, sicut aliquo honore

aut imperio affectos, observare et colere debemus; tribuere etiam multum senectuti; cedere iis, qui magistratum habebunt; habere delectum civis et peregrini; in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit: ad summam (ne agam de singulis), communem totius generis hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare debemus. Jam de artificiis et quaestibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, haec fere accepimus. primum improbantur ii quaestus, qui in odia hominum incurrunt; ut portitorum, ut foeneratorum. illiberales autem et sordidi quaestus mercenariorum omnium, quorum operae, non quorum artes emuntur: est enim in illis ipsa merces auctoramentum servitutis. sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant: nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur; nec vero quidquam est turpius

vanitate. opificesque omnes in sordida arte versantur; nec enim quidquam ingenuum potest habere officina. minimeque artes hae probandae, quae ministrae sunt voluptatum; cetarii, lanii, coqui, fartores, piscatores, ut ait Terentius: adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totumque ludum talarium. quibus autem artibus aut prudentia major inest, aut non mediocris utilitas quaeritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, hae sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestae. mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: si magna et copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate imperiens, non est admodum vituperanda: atque etiam, si, satiata quaestu, vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, sic ex ipso portu se in agros possessionesque contulerit, videtur jure optimo posse laudari. omnium autem

rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberior, nihil dulcius, nihil homine libero dignius: de qua quoniam in Catone majore fatis multa diximus, illinc assumes quae ad hunc locum pertinent. ⁴³ Sed ab iis partibus, quae sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, fatis expositum videtur. eorum autem ipsorum, quae honesta sunt, potest incidere saepe contentio et comparatio; de duobus honestis utrum honestius; qui locus a Panaetio est praetermissus. nam, cum omnis honestas manet a partibus quatuor, quarum una sit cognitionis, altera communitalis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis; hae in deligendo officio saepe inter se comparentur, necesse est. placet igitur aptiora esse naturae ea officia, quae ex communitate, quam ea, quae ex cognitione ducantur: idque hoc argumento confirmari potest;

H

quod, si contigerit ea vita sapienti,
ut, omnium rerum affluentibus copiis,
quamvis omnia, quae cognitione dig-
na sint, summo otio secum ipse confi-
deret et contempletur; tamen, si soli-
tudo tanta sit, ut hominem videre non
possit, excedat e vita. princepsque om-
nium virtutum illa sapientia, quam σο-
φία Graeci vocant, (prudentiam enim,
quam Graeci φρόνησις, aliam quandam
intelligimus, quae est rerum expeten-
darum fugiendarumque scientia): illa
autem sapientia, quam principem dixi,
rerum est divinarum atque humana-
rum scientia; in qua continetur deo-
rum et hominum communitas et socie-
tas inter ipsos: ea si maxima est, (ut
est certe), necesse est, quod a commu-
nitate ducatur officium, id esse maxi-
mum: etenim cognitio contemplatio-
que naturae manca quodam modo at-
que inchoata sit, si nulla actio rerum
consequatur: ea autem actio in homi-

num commodis tuendis maxime cernitur: pertinet igitur ad societatem generis humani: ergo haec cognitioni anteponenda est. atque id optimus quisque re ipsa ostendit, et judicat: quis est enim tam cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum natura, ut, si ei tractanti contemplantique res cognitione dignissimas subito sit allatum periculum discrimenque patriae, cui subvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abjiciat, etiam si dinumerare se stellas, aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? atque hoc idem in parentis, in amici re aut periculo fecerit. quibus rebus intelligitur, studiis officiisque scientiae praeponenda esse officia justitiae, quae pertinent ad hominum utilitatem, quae
44 nihil homini esse debet antiquius. Atque illi, quorum studia vitaeque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et

commodis non recefferunt: nam et erudiverunt multos, quo meliores cives, utilioresque rebus suis publicis essent; ut Thebanum Epaminondam, Lyfis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam attulimus (si modo aliquid attulimus), a doctoribus atque doctrina instructi ad eam et ornati accessimus. neque solum vivi atque praesentes studiosos discendi erudiunt atque docent; sed hoc idem etiam post mortem monumentis literarum assequuntur: nec enim locus ullus praetermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicae pertineret; ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. ita illi ipsi, doctrinae studiis et sapientiae dediti, ad hominum utilitatem suam prudentiam intelligentiamque potissimum conferunt. ob eamque etiam causam eloqui copio-

se, modo prudenter, melius est, quam vel acutissime sine eloquentia cogitare; quod cogitatio in se ipsa vertitur; eloquentia complectitur eos, quibus cum communitate juncti sumus. atque, ut apum examina non fingendorum favorum causa congregantur; sed, cum congregabilia natura sint, fingunt favos: sic homines, ac multo etiam magis, natura congregati, adhibent agendi cogitandique sollertiam. itaque, nisi ea virtus, quae constat ex hominibus tuendis; id est, ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et jejuna videatur. [itemque magnitudo animi, remota communitate conjunctioneque humana, feritas fit quaedam et immanitas.] ita fit, ut vincat cognitionis studium confociatio hominum atque communitas. nec verum est, quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitae, quod ea, quae natura desideraret, con-

sequi sine aliis atque efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem et societatem: quod si omnia nobis, quae ad victum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut aiunt, suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omiſſis, totum se in cognitione et scientia collocaret, non est ita: nam et solitudinem fugeret, et socium studii quaereret; tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. ergo omne officium, quod ad conjunctionem hominum et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientia continetur. II. 45
Iud forsitan quaerendum sit, num haec communitas, quae maxime est apta naturae, sit etiam moderationi modestiaeque semper anteponenda. non placet: sunt enim quaedam partim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea ne conservandae quidem patriae causa sapiens

facturus sit: ea Posidonius collegit per-
 multa; sed ita tetra quaedam, ita ob-
 scoena, ut dictu quoque videantur tur-
 pia. haec igitur non suscipiet reipubli-
 cae causa: ne respublica quidem pro
 se suscipi volet. sed hoc commodius se
 res habet, quod non potest accidere
 tempus, ut intersit reipublicae quid-
 quam illorum facere sapientem. quare
 hoc quidem effectum sit, in officiis de-
 ligendis id genus officiorum excellere,
 quod teneatur hominum societate: et-
 enim cognitionem prudentiamque se-
 quitur considerata actio; ita fit, ut a-
 gere considerate pluris sit, quam cogi-
 tare prudenter. atque haec quidem ha-
 ctenus: patefactus est enim locus ipse,
 ut non sit difficile in exquirendo offi-
 cio, quod cuique sit praeponendum, vi-
 dere. in ipsa autem communitate sunt
 gradus officiorum, ex quibus, quid cui-
 que praestet, intelligi possit: ut prima
 diis immortalibus, secunda patriae, ter-

tia parentibus, deinceps gradatim reliqua reliquis debeantur. quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus. sed jam ad reliqua pergamus.

MARCI TULLII

CICERONIS

DE

OFFICIIS

AD

MARCUM FILIUM

LIBER SECUNDUS.

QUEMADMODUM officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. sequitur, ut haec officiorum genera persequar, quae pertinent ad vitae cultum, et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultates, ad opes, ad copias: in quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile; tum ex utilibus

quid utilius [aut quid maxime utile]: de quibus dicere aggrediar, si pauca prius de instituto ac de iudicio meo dixerō. quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt; tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit invisum, mirenturque in ea tantum me operae et temporis ponere. ego autem, quamdiu respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam: cum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique tuendae reipublicae summos viros amisissim; nec me angoribus dedidi, (quibus essem confectus, nisi iis restitissim), nec rursus indignis homine docto voluptatibus. atque utinam respublica stetisset quo coeperat statu, nec in homines non

tam commutandarum, quam evertendarum rerum cupidos incidisset: primum enim, ut stante republica facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo, operae poneremus; deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. cum autem respublica (in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat) nulla esset omnino, illae scilicet literae conticuerunt forenses et senatoriae: nihil autem agere cum animus non posset, in his studiis ab initio versatus aetatis, existimavi honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem: cui cum multum adolescens, discendi causa, temporis tribuisssem, postea quam honoribus inservire coepi, meque totum reipublicae tradidi, tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum et reipublicae temporibus: id autem omne consumebatur in le-

gendo; scribendi otium non erat. Maximis igitur in malis hoc tamen boni affecuti videmur, ut ea literis mandaremus, quae nec fatis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. quid est enim, per deos! optabilius sapientia? quid praestantius? quid homini melius? quid homine dignius? hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur; nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, quam studium sapientiae. sapientia autem est (ut a veteribus philosophis definitum est) rerum divinarum et humanarum, causarumque, quibus haeres continentur, scientia: cujus studium qui vituperat, haud sane intelligo quidnam sit, quod laudandum putet. nam siue oblectatio quaeritur animi requiesque curarum; quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? siue

ratio constantiae virtutisque ducitur; aut haec ars est, aut nulla omnino per quam eas assequamur: nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium; si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, cum ab hoc discendi genere discefferis? sed haec, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent; quod alio quodam libro fecimus. hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur, orbatu reipublicae muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus. occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis quaerentibus, fatisne constanter facere videamur, qui, cum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus differere soleamus, et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. quibus vellem satis cognita esset

nostra sententia: non enim fumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat umquam quid sequatur: quae enim esset ista mens, vel quae vita potius, non modo disputandi, sed etiam vivendi ratione sublata? nos autem, ut caeteri alia certa, alia incerta esse dicunt; sic ab his dissentientes alia probabilia, contra alia esse dicimus. quid est igitur, quod me impediat, ea, quae mihi probabilia videantur, sequi; quae contra, improbare; atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quae a sapientia diffidet plurimum? contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non posset, nisi ex utraque parte causarum esset facta contentio. sed haec explanata sunt in Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia, Cratippo auctore, ver-

faris, iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt; tamen haec nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. sed jam³ ad instituta pergamus. Quinque igitur rationibus propositis officii perfequendi, quarum duae ad decus honestatemque pertinent; duae ad commoda vitae, copias, opes, facultates; quinta ad eligendi iudicium, si quando ea, quae dixi, pugnare inter se viderentur; honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur; in quo verbo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eo deducta est, ut, honestatem ab utilitate secernens, constitueret honestum esse aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum; quia nulla perniciēs major hominum vitae potuit afferri. summa quidem auctoritate philosophi severe sane atque honeste haec tria genera confusa cogita-

tione distinguunt: quidquid enim justum fit, id etiam utile esse censent: itemque quod honestum, idem justum: ex quo efficitur, ut, quidquid honestum fit, idem fit utile. quod qui parum perspiciunt, hi saepe, versutos homines et callidos admirantes, malitiam sapientiam judicant: quorum error eripiendus est, opinioque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis justisque factis, non fraude et malitia, se intelligant ea, quae velint, consequi posse. quae ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea quae gignuntur e terra, ut alia ejusdem generis: partim animalia, quae habent suos impetus, et rerum appetitus, eorum autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia: expertes rationis sunt equi, boves, reliquae pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad hominum usum atque vitam;

ratione autem utentium duo genera ponunt, unum deorum, alterum hominum: deos placatos pietas efficiet et sanctitas: proxime autem et secundum deos, homines hominibus maxime utiles esse possunt. earumque item rerum, quae noceant et obsint, eadem divisio est: sed quia deos nocere non putant, his exceptis, homines hominibus obesse et prodesse plurimum arbitrantur: ea enim ipsa, quae inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quae nec haberemus, nisi manus et ars accessissent; nec his sine hominum administratione uteremur: neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque agricultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio sine hominum opera ulla esse potuisset. jam vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio, et earum, quibus egeremus, inventio, certe nulla esset, nisi his muneribus

homines fungerentur. eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad usum nostrum necessarii, nec ferrum, aes, aurum, argentum effoderetur penitus abditum sine hominum labore et manu. Tecta vero, quibus et frigus⁴ vis pelleretur, et calorum molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terrae motu, aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos; quae unde sine hominum opera habere possemus? ex quibus multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quaeque utilitates ex rebus iis, quae sunt inanimatae, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. qui denique ex bestiis fructus,

aut quae commoditas, nisi homines adjuvarent, percipi posset? nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque belua usum habere possemus, homines certe fuerunt: nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas, aut domare, aut tueri, aut tempestivos fructus ex iis capere, possemus: ab eisdemque et eae, quae nocent, interficiuntur; et, quae usui possunt esse, capiuntur. quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? quid enim aegris subveniret? quae esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam multae nobis artes ministrarent? quibus rebus exculpta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. urbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedificari, nec frequentari: ex quo leges moresque constituti, tum juris aequa descriptio, cer-
taque vivendi disciplina; quas res et

mansuetudo animorum consecuta et verecundia est: effectumque, ut esset vita munitior; atque ut dando et accipiendo, mutandisque facultatibus et commodis, nulla re egeremus. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. quis est enim, cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur; neminem, neque ducem belli, nec principem domi, magnas res et salutare sine hominum studiis gerere potuisse? commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adjumentis hominum tantas res efficere potuisse: utitur in re non dubia testibus non necessariis. atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu; sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non homini ab homine nascatur. est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi; qui, colle-

Etis caeteris causis, eluvionis, pestilentiae, vastitatis, beluarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta; deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est, bellis aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate. cum igitur hic locus nil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et profint et obsint; primum hoc statuo esse virtutis, conciliare animos hominum, et ad usus suos adjungere. itaque, quae in rebus inanimis, quaeque in tractatione beluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuntur operosis: hominum autem studia, ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata, virorum praestantium sapientia et virtute excitantur. etenim virtus omnis tribus in rebus fere vertitur: quarum una est in perspiciendo, quid in quaque re verum

sincerumque sit, quid consentaneum
cuique, quid consequens, ex quo quae-
que gignantur, quae cujusque rei caus-
sa sit: alterum, cohibere motus animi
turbatos, quos Graeci *πάθος* nominant;
appetitionesque, quas illi *ὀρμηαί*, obedi-
entes efficere rationi: tertium, iis, qui-
buscum congregamur, uti moderate et
scienter, quorum studiis ea, quae na-
tura desiderat, expleta cumulataque
habeamus; per eosdemque, si quid im-
portetur nobis incommodi, propulse-
mus; ulciscamurque eos, qui nocere
nobis conati sunt, tantaque poena affi-
ciamus, quantam aequitas humanitas-
que patitur. Quibus autem rationibus
hanc facultatem assequi possimus, ut
hominum studio complectamur, eaque
teneamus, dicemus, neque ita multo
post: sed pauca ante dicenda sunt. mag-
nam vim esse in fortuna in utramque
partem, vel secundas ad res vel adver-
sas, quis ignorat? nam et, cum prospe-

ro flatu ejus utimur, ad exitus pervenimus optatos; et, cum reflavit, affligimur. haec igitur ipsa fortuna caeteros casus rariores habet; primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia; deinde a bestiis ictus, morsus, impetus: haec ergo, ut dixi, rariores. at vero interitus exercituum, ut proxime trium, saepe multorum: clades imperatorum, ut nuper summi ac singularis viri; invidiae praeterea multitudinis, atque, ob eas, bene meritorum saepe civium expulsiões, calamitates, fugae: rursusque secundae res, honores, imperia, victoriae, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus et studiis neutram in partem effici possunt. hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus: quae si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur; ita for-

tassis etiam brevior videbitur. quaecumque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honestandum; aut benevolentiae gratia faciunt, cum aliqua de causa quempiam diligunt; aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt, quemque dignum fortuna quam amplissima putant: aut cui fidem habent, et bene rebus suis consulere arbitrantur; aut cuius opes metuunt; aut contra a quibus aliquid expectant, ut cum reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt; aut postremo pretio ac mercede ducuntur; quae fordidissima est illa quidem ratio et inquinatissima, et iis, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur: male enim se res habet, cum, quod virtute effici debet, id tentatur pecunia. sed, quoniam nonnumquam hoc subsidium necessarium est, quemadmodum sit utendum eo dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti pro-

piores sunt, dixerimus. atque etiam subiciunt se homines imperio alterius et potestati, pluribus de causis: ducuntur enim aut benevolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis praestantia, aut spe sibi id utile futurum, aut metu ne vi parere cogantur, aut spe largitionis promissionibusque capti, aut postremo (ut saepe in nostra republica videmus) mercede conducti.

7 Omnium autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quam diligere, nec alienius, quam timeri. praeclare enim Ennius: 'quem metunt, oderunt; quem quisque odit, perisse expetit.' multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. nec vero huius tyranni solum (quem armis oppressa pertulit civitas, parerque cum maxime mortuo) interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem: sed reliquorum similes exitus

tyrannorum; quorum haud fere quisquam talem interitum effugit: malus enim est custos diuturnitatis metus; contraque benevolentia fidelis vel ad perpetuitatem. sed iis, qui vi oppressos imperio coercent, sit sane adhibenda saevitia; ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur, his nihil esse potest dementius: quamvis enim demersae sint leges alicujus opibus, quamvis timefacta libertas; emergunt tamen haec aliquando aut judiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis, acriores autem morfus sunt intermissae libertatis, quam retentae. quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur; ita facillime, quae volumus, et privatis in rebus et in republica consequemur. etenim,

qui se metui volent, a quibus metu-
entur, eosdem metuant ipsi necesse
est. quid enim censemus superiorem
illum Dionysium? quo cruciatu timo-
ris angī solitum? qui, cultros metu-
ens tonsorios, candente carbone sibi
adurebat capillum: quid Alexandrum
Pheraeum? quo animo vixisse arbi-
tratur? qui (ut scriptum legimus),
cum uxorem Theben admodum dili-
geret, tamen ad eam ex epulis in cu-
biculum veniens, barbarum, et eum
quidem (ut scriptum est) compunctum
notis Threiciis, districto gladio jube-
bat anteire: praemittebatque de sti-
gmatibus suis, qui scrutarentur arcu-
las muliebres, et, ne quod in vestimen-
tis occultaretur telum, exquirerent. O
miserum, qui fidelio rem et barbarum et
stigmatiam putaret, quam conjugem!
nec eum fefellit; ab ea enim est ipse
propter pellicatus suspicionem inter-
fectus. nec vero ulla vis imperii tanta

est, quae premente metu possit esse diuturna. testis est Phalaris, cujus est praeter caeteros nobilitata crudelitas; qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a paucis, ut hic Noster; sed in quem universa Agrigentinarum multitudo impetum fecit. quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? quid? Lacedaemonios injuste imperantes nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos praebuerunt Leuctricae calamitatis? Externa libentius in tali re, quam domestica recordor. verumtamen, quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non injuriis, bella aut pro fociis, aut de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites, aut necessarii; regum, populorum, nationum portus erat et refugium senatus; nostri autem magistratus imperatoresque ex hac u-

na re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios aequitate et fide defendissent, itaque illud, patrocinium orbis terrae verius quam imperium, poterat nominari. sensim hanc consuetudinem et disciplinam jam antea minuebamur, post vero Syllae victoriam penitus amisimus: desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, cum extitisset in cives tanta crudelitas. ergo in illo secuta est honestam causam non honesta victoria: est enim ausus dicere, hasta posita, cum bona in foro venderet et bonorum virorum, et locupletium, et certe civium, 'praedam suam se vendere.' secutus est, qui in causa impia, victoria etiam foedior, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis jure comprehenderet. itaque, vexatis et perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Mas-

filiam vidimus; et ex ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno sol quidquam vidisset indignius. jure igitur plectimur: nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia: a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos venit hereditas. nec vero umquam bellorum civilium semen et causa deerit, dum homines perditam hastam illam cruentam et meminerint et sperabunt, quam P. Sylla cum vibraffet, dictatore propinquo suo, idem sexto et tricesimo anno post a sceleratiore hasta non recessit: alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quaestor urbanus. ex quo debet intelligi, talibus praemiis propositis, numquam defutura bella civilia. itaque parietes urbis modo stant

et manent, ii que ipsi jam extrema scelera metuentes; rem vero publicam penitus amisimus: atque in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum), dum metui quam cari esse et diligi maluimus. quae si populo Romano injuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? quod cum perspicuum sit, benevolentiae vim esse magnam, metus imbecillam; sequitur, ut differamus, quibus rebus facillime possimus eam, quam volumus, adipisci cum honore et fide caritatem. sed ea non pariter omnes egemus: nam ad cuiusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis a paucis diligi. certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, et nostra mirantium: haec enim est una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros; ea-

que utrisque est propemodum comparanda. honore, et gloria, et benevolentia civium fortasse non aequae omnes egent; sed tamen, si cui haec suppetunt, adjuvant aliquantum tum ad caetera, tum ad amicitias comparandas. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur Laelius. nunc dicamus de gloria; quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri: sed attingamus, quandoquidem ea in rebus majoribus administrandis adjuvat plurimum. summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his, si diligit multitudo, si fidem habet, si cum admiratione quadam honore dignos putat. haec autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem fere a multitudine. sed est alius quoque quidem aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus. ac primum de illis tribus, quae ante dixi, be-

nevolentiae praecepta videamus: quae quidem beneficiis capitur maxime: secundo autem loco benefica voluntate benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit: vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficentiae, justitiae, fidei, omniumque earum virtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum et ad facilitatem: etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium natura et specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus; idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. atque hae quidem causae diligendi gravissimae: possunt enim praeterea nonnullae esse leviores. fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest; si existimabimur adepti conjunctam cum justitia prudentiam:

nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere quam nos arbitramur, quosque et futura prospicere credimus, et eum res agatur, in discrimenque ventum sit, expedire rem, et consilium ex tempore capere posse; hanc enim utilem homines existimant, veramque prudentiam: iustis autem et fidis hominibus, id est, bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis injuriæque suspicio: itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissime committi arbitramur. harum igitur duarum ad fidem faciendam iustitia plus pollet: quippe cum ea fine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine iustitia nihil valeat ad faciendam fidem: quo enim quis versutior et callidior est, hoc invisior et suspectior, detracta opinione probitatis, quamobrem intelligentiæ iustitia conjuncta quantum volet habebit ad faciendam fidem virium: [iustitia sine

prudentia multum poterit; sine justitia nihil valebit prudentia.] Sed ne quis sit admiratus, cur, cum inter omnes philosophos constet, a meque ipso saepe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes; nunc ita sejungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, justus esse: alia est illa, cum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas; alia, cum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. quamobrem ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios prudentes dicamus: popularibus enim verbis est agendum et usitatis, cum loquimur de opinione populari; idque eodem modo fecit Panaetius. sed ad propositum revertamur. erat igitur ex tribus, quae ad gloriam pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum honore ab his digni judicaremur. admirantur igitur communiter illi quidem omnia,

quae magna et praeter opinionem suam animadverterunt: separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quaedam bona. itaque eos viros suspiciunt, maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam et singulares virtutes perspicere: despiciunt autem eos et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. non enim omnes eos contemnunt, de quibus male existimant: nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, et ad faciendam injuriam instructos, eos contemnunt quidem neutiquam, sed de his male existimant. quamobrem (ut ante dixi) contemnuntur ii, qui nec sibi nec alteri, ut dicitur; in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est, admiratione autem afficiuntur ii, qui anteire caeteros virtute putantur, et cum omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt ob-

fistere. nam et voluptates, blandissimae
 dominae, majores partes animi a virtu-
 te detorquent: et dolorum cum admo-
 ventur faces, praeter modum plerique
 exterrentur: vita, mors, divitiae, pau-
 pertas, omnes homines vehementissi-
 me permovent: quae qui in utramque
 partem excelso animo magnoque de-
 spiciunt, cumque aliqua his ampla et
 honesta res objecta est, totos ad se
 convertit et rapit; tum quis non ad-
 miretur splendorem pulchritudinem-
 11 que virtutis? Ergo et haec animi de-
 spicientia admirabilitatem magnam fa-
 cit; et maxime justitia (ex qua una
 virtute boni viri appellantur) mirifica
 quaedam res multitudini videtur: nec
 injuria: nemo enim justus esse potest,
 qui mortem, qui dolorem, qui exilium,
 qui egestatem timet; aut qui ea, quae
 his sunt contraria, aequitati antepo-
 nit. maximeque admirantur eum, qui
 pecunia non movetur; quod in quo vi-

ro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. ita illa tria, quae proposita sunt ad gloriam, omnia iustitia conficit; et benevolentiam, quod prodesse vult plurimis; et, ob eandem causam, fidem; et admirationem, quod eas res spernit et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur. ac mea quidem sententia omnis ratio atque institutio vitae adjumenta hominum desiderat; in primisque, ut habeas quibuscum possis familiares conferre sermones; quod est difficile, nisi speciem prae te boni viri feras. ergo etiam solitario homini, atque in agro vitam agentis, opinio iustitiae necessaria est: eoque etiam magis, quod, eam si non habebunt, iniusti habebuntur, et nullis praesidiis septi multis afficiuntur injuriis. atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, iustitia ad rem gerendam necessaria est: cujus

tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint sine ulla particula justitiae vivere: (nam, qui eorum cuiquam, qui una latrocinantur, furatur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum): ille autem, qui archipirata dicitur, nisi aequabiliter praedam dispertiat, aut interficiatur a focis, aut relinquatur. quinetiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent: itaque propter aequabilem praedae partitionem et Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit; et multo majores Viriatus Lusitanus, cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt; quem C. Laelius, is, qui sapiens usurpatur, praetor fregit et comminuit, ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. cum igitur tanta vis justitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet at-

que augeat, quantam ejus vim inter
leges et judicia et in constituta repu-
blica fore putamus? Mihi quidem non ¹²
apud Medos solum, ut ait Herodotus,
sed etiam apud majores nostros, justi-
tiae fruendae causa videntur olim be-
ne morati reges constituti. nam, cum
premeretur inops multitudo ab iis, qui
majores opes habebant, ad unum ali-
quem confugiebant, virtute praestan-
tem, qui, cum prohiberet injuria te-
nuiores, aequitate constituenda sum-
mos cum infimis pari jure retinebat,
eademque constituendarum legum fuit
causa, quae regum: jus enim semper
quaesitum est aequabile; neque enim
aliter esset jus: id si ab uno justo et
bono viro consequerentur, eo erant
contenti: cum id minus contingeret,
leges sunt inventae, quae cum omni-
bus semper una atque eadem voce lo-
querentur. ergo hoc quidem perspi-
cuum est, eos ad imperandum deligi

solitos, quorum de justitia magna esset opinio multitudinis. adjuncto verò, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrentur. omni igitur ratione colenda, et retinenda justitia est; tum ipsa propter sese; nam aliter justitia non esset: tum propter amplificationem honoris et gloriae. sed, ut pecuniae non quaerendae solum ratio est, sed etiam collocandae, quae perpetuos sumtus suppeditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales; sic gloria et quaerenda et collocanda ratione est, quamquam praeclare Socrates ‘hanc viam ad gloriam proximam et quasi compendiarium’ dicebat ‘esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset.’ quod si qui simulatione et inani ostentatione, et ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi possentur, vehementer er-

rant. vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tanquam flosculi, decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. testes sunt permulti in utramque partem; sed, brevitatis causa, familia contenti erimus una: Tib. enim Gracchus, P. filius, tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit: at ejus filii, nec vivi probabantur bonis, et mortui numerum obtinent jure caesorum. Qui igitur adipisci veram ¹³ gloriam volet, justitiae fungatur officiis. ea quae essent, dictum est in libro superiore. sed, ut facillime, quales simus, tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus; tamen quaedam praecepta danda sunt: nam, si quis ab ineunte aetate habet causam celebritatis et nominis, aut a patre acceptam (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse), aut aliquo casu atque fortuna; in hunc

oculi omnium conjiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur; et, tamquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum ejus esse nec factum. quorum autem prima aetas, propter humilitatem et obscuritatem, in hominum ignoratione versatur; hi, simul ac juvenes esse coeperunt, magna spectare, et ad ea rectis studiis debent contendere; quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi aetati, verum etiam favetur. prima igitur est adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest, in qua multi apud majores nostros exstiterunt; semper enim fere bella gerebantur. tua autem aetas incidit in id bellum, cujus altera pars scolaris nimium habuit, altera felicitatis parum: quo tamen in bello, cum te Pompeius alae alteri praefecisset, magnam laudem et a summo viro et ab exer-

citu consequere, equitando, jaculando, omni militari labore tolerando. atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit: mihi autem haec oratio suscepta non de te est, sed de genere toto: quamobrem ad ea, quae restant, pergamus. ut igitur in reliquis rebus multo maiora sunt opera animi, quam corporis; sic hae res, quas persequimur ingenio ac ratione, gratiores sunt, quam illae, quas viribus. prima igitur commendatio proficiscitur a modestia, tum pietate in parentes, tum in suos benevolentia. facillime autem et in optimam partem cognoscuntur adolescentes, qui se ad claros et sapientes viros, bene consulentes reipublicae, contulerunt; quibuscum si frequentes sint, opinionem afferunt populo, eorum fore se similes, quos sibi ipsi delegerint ad imitandum. P. Rutilii adolescentiam, ad opinionem et innocentiae et juris scientiae, P. Mutii commendavit do-

mus: nam L. quidem Crassus, cum esset admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili et gloriosa: et, qua aetate qui exercentur, laude affici solent (ut de Demosthene accepimus); ea aetate L. Crassus ostendit, id se in foro optime jam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari. Sed, cum duplex ratio sit orationis, quarum in altera sermo sit, in altera contentio; non est id quidem dubium, quin contentio orationis majorem vim habeat ad gloriam: ea est enim, quam eloquentiam dicimus: sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos comitas affabilitasque sermonis. exstant epistolae et Philippi ad Alexandrum, et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum (sic enim accepimus), quibus praecipunt, ut oratio-

ne benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blando appellando sermone deliniant. quae autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea saepe universam excitat: magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis; quem qui audiunt, intelligere etiam et sapere plus quam caeteros arbitrantur: si vero inest in oratione mista modestiae gravitas, nil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente. sed, cum sint plura causarum genera, quae eloquentiam desiderant, multaeque in nostra republica adolescentes, et apud iudices et apud senatum, dicendo laudem affecti sint; maxima admiratio est in judiciis: quorum ratio duplex est; nam et ex accusatione et defensione constat; quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata per saepe est. dixi paulo ante de Crasso. idem fecit adole-

fcens M. Antonius. etiam P. Sulpitii eloquentiam accusatio illustravit, cum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit. sed hoc quidem non est saepe faciendum; nec umquam nisi aut reipublicae causa, ut ii, quos ante dixi; aut ulciscendi, ut duo Luculli; aut patrocinii, ut nos pro Siculis: pro Sardis Julius. in accusando etiam Manio Aquilio L. Fufii cognita industria est. semel igitur, aut non saepe certe: sin erit, cui faciendum sit saepius, reipublicae tribuat hoc muneris, cujus inimicos ulcisci saepius, non est reprehendendum. modus tamen adsit: duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. id cum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere ut accusator nominere: quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui iuris civilis in primis peritus fuit. atque e-

tiam hoc praeceptum officii diligenter tenendum est, ne quem umquam innocentem iudicio capitis arceffas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest: nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, a natura ad salutem hominum et ad conservationem datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? nec tamen, ut hoc fugiendum est, ita habendum est religioni, nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque, defendere: vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. iudicis est, semper in causis verum sequi; patroni, nonnumquam verisimile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere, praesertim cum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio. maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus; eoque major, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui

potentis alicujus opibus circumveniri
 urgerique videatur: ut nos et saepe a-
 lias, et adolescentes contra L. Syllae
 dominantis opes pro Sex. Roscio Ame-
 rino fecimus; quae, ut scis, exstat ora-
 15 tio. Sed expositis adolescentium offi-
 ciis, quae valeant ad gloriam adipiscen-
 dam, deinceps de beneficentia ac libe-
 ralitate dicendum est: cujus est ratio
 duplex; nam aut opera benigne fit in-
 digentibus, aut pecunia: facilior est
 haec posterior, locupleti praesertim;
 sed illa lautior ac splendidior, et viro
 forti claroque dignior: quamquam e-
 nim in utroque inest gratificandi libe-
 ralis voluntas, tamen altera ex arca,
 altera ex virtute depromitur: largitio-
 que, quae fit ex re familiari, fontem
 ipsum benignitatis exhaurit: ita benigni-
 tate benignitas tollitur; qua quo in
 plures usus sis, eo minus in multos uti
 possis. at qui opera, id est, virtute et
 industria, benefici et liberales erunt;

primum quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt; deinde consuetudine beneficentiae paratiores erunt, et tamquam exercitatiores, ad bene de multis promerendum. praeclare in epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consecretur: ‘ quae te, ‘ malum!’ inquit, ‘ ratio in istam spem ‘ induxit, ut eos tibi fideles putares ‘ fore, quos pecunia corrupisses? an tu ‘ id agis, ut Macedones non te regem ‘ suum, sed ministrum et praebitorem ‘ sperent fore?’ bene ‘ ministrum et ‘ praebitorem,’ quia sordidum regi: melius etiam, quod largitionem ‘ corruptelam’ esse dixit; fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper expectandum paratior. hoc ille filio; sed praeceptum putemus omnibus. quamobrem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quae constat ex

opera et industria, et honestior sit, et
 latius pateat, et possit prodesse pluri-
 bus: nonnumquam tamen est largien-
 dum, nec hoc benignitatis genus om-
 nino repudiandum est; et saepe idoneis
 hominibus indigentibus de re familia-
 ri impertiendum: sed diligenter atque
 moderate: multi enim patrimonia ef-
 fuderunt inconsulte largiendo: quid
 autem est stultius, quam, quod liben-
 ter facias, curare ut id diutius facere
 non possis? atque etiam sequuntur lar-
 gitionem rapinae: cum enim dando e-
 gere coeperint, alienis bonis manus af-
 ferre coguntur: ita, cum benevolentiae
 comparandae causa benefici esse ve-
 lint, non tanta studia assequuntur eo-
 rum, quibus dederunt, quanta odia e-
 orum, quibus ademerunt. quamobrem
 nec ita claudenda est res familiaris, ut
 eam benignitas aperire non possit; nec
 ita referanda, ut pateat omnibus: mo-
 dus adhibeatur, isque referatur ad fa-

cultates. omnino meminisse debemus id, quod a nostris hominibus saepissime usurpatum jam in proverbii consuetudinem venit, 'largitionem fundum non habere:' etenim quis potest modus esse, cum et idem qui consueverunt, et idem illud alii desiderent? Omnino duo sunt genera largorum, ¹⁶ quorum alteri prodigi, alteri liberales: prodigi, qui epulis et viscerationibus, et gladiatoriiis muneribus, ludorum venerationumque apparatu, pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem aut nullam omnino sint relicturi: liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a praedonibus reddimunt, aut aes alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum collocacione adjuvant, aut opitulantur in re vel quaerenda vel augenda. itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto, in eo libro, quem de divitiis scripsit; in quo multa praeclare, illud absur-

de: est enim multus in laudanda magnificentia et apparatione popularium munerum, taliumque sumtuum facultatem fructum divitiarum putat: mihi autem ille fructus liberalitatis, cujus pauca exempla posui, multo et major videtur et certior. quanto Aristoteles gravius et verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones non admirerur, quae fiunt ad multitudinem deliniendam? at, ‘ ii, qui ab hoste obfi-
 ‘ dentur, si emere aquae sextarium mi-
 ‘ na cogantur, hoc primo incredibile
 ‘ nobis videri, omnesque mirari; sed,
 ‘ cum attenderint, veniam necessitati
 ‘ dare: in his immanibus jacturis infi-
 ‘ nitisque sumtibus nihil nos magnope-
 ‘ re mirari; cum praesertim nec neces-
 ‘ sitati subveniatur, nec dignitas auge-
 ‘ atur; ipsaque illa delectatio multitu-
 ‘ dinis fit ad breve exiguumque tem-
 ‘ pus; eaque a levissimo quoque; in
 ‘ quo tamen ipso una cum satietate me-

‘moria quoque moriatur voluptatis.’
bene etiam colligit, ‘haec pueris, et
‘mulierculis, et servis, et fervorum si-
‘millimis liberis, esse grata: gravi ve-
‘ro homini, et ea, quae fiunt, iudicio
‘certo ponderanti, probari posse nul-
‘lo modo.’ quamquam intelligo, in no-
stra civitate inveterasse etiam bonis
temporibus, ut splendor aedilitatum
ab optimis viris postuletur: itaque et
P. Crassus, cum cognomine dives, tum
eopiis, functus est aedilitio maximo mu-
nere; et paullo post L. Crassus, cum om-
nium hominum moderatissimo, Q. Mu-
tio, magnificentissima aedilitate fun-
ctus est: deinde C. Claudius, Appii fi-
lius: multi post, Luculli, Hortensius,
Silanus: omnes autem P. Lentulus,
me consule, vicit superiores: hunc est
Scaurus imitatus, magnificentissima
vero nostri Pompeii munera secundo
consulatu: in quibus omnibus quid mi-
hi placeat, vides. Vitanda tamen est ¹⁷

fuspicio avaritiae. Mamerco, homini ditissimo, praetermissio aedilitatis consulatus repulsam attulit. quare et si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modo pro facultatibus; nos ipsi ut fecimus: et si quando aliqua res major, atque utilior, populari largitione acquiritur; ut Oresti nuper prandia in semitis decumae nomine magno honori fuerunt. ne Marco quidem Seio vitio datum est, quod in caritate annonae asse modium populo dedit: magna enim se et inveterata invidia, nec turpi jactura, quando erat aedilis, nec maxima liberavit. sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quod gladiatoribus emtis reipublicae causa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus furoresque compressit. causa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile: in his autem ipsis mediocritatis regula op-

tima est. L. quidem Philippus Q. filius, magno vir ingenio in primisque clarus, gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quae haberentur amplissima. dicebat idem C. Curio. nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari: nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo nominavi, fane exiguus sumtus aedilitatis fuit. atque etiam illae impensae meliores; muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque quae ad usum rei publicae pertinent: quamquam quod praefens tamquam in manum datur, jucundius est; tamen haec in posterum gratiora. theatra, porticus, nova templa, verecundius reprehendo propter Pompeium: sed doctissimi non probant; ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus; et Demetrius Phalereus,

qui Periclem principem Graeciae vituperat, quod tantam pecuniam in praeclara illa propylaea conjecerit. sed de hoc genere toto in iis libris, quos de republica scripsi, diligenter est disputatum. tota igitur ratio talium largitionum genere vitiosa est, temporibus necessaria; et tum ipsa et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda est. In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus causis affecti esse debemus. alia causa est ejus, qui calamitate premitur; et ejus, qui res meliores quaerit, nullis suis rebus adversis. propensior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate: in iis tamen, qui se adjuvari volunt, non ut ne affligantur, sed ut altiore gradum adscendant, restricti omnino esse nullo modo debemus; sed in diligendis idoneis judicium et diligenti-

am adhibere: nam praeclare Ennius;

Benefacta male locata malefacta arbitror.

quod autem tributum est bono viro et grato, in eo, cum ex ipso fructus est, tum etiam ex caeteris: temeritate enim remota, gratissima est liberalitas; eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cujusque bonitas commune perfugium est omnium. danda igitur opera est, ut iis beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat: omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque injuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri; eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. atque haec benignitas etiam reipublicae utilis est, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores; quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro, in oratione Crassi scriptum copiose videmus. hanc ergo consuetudinem benigni-

nitatis largitioni munerum longe antepono: haec est gravium hominum atque magnorum; illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium, conveniet autem, cum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum; in omni re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando, vicinitatibus et confiniis, aequum et facilem; multa multis de jure suo cedentem; a litibus vero, quantum liceat, et nescio an paullo plus etiam quam liceat, abhorrentem; est enim non modo liberale, paullum nonnumquam de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum. habenda autem est ratio rei familiaris, quam quidem dilabi finire, flagitiosum est; sed ita, ut illiberalitatis avaritiaeque absit suspicio: posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum est pecuniae fructus maximus. recte etiam a Theophra-

sto est laudata hospitalitas: est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam reipublicae est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere: est autem etiam vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem scribit, Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitem fuisse: ita enim instituisse, et villicis imperavisse, ut omnia praeberentur, quicumque Laciades in villam suam devertisset. Quae ¹⁹ autem opera, non largitione beneficia dantur, haec tum in universam rempublicam, tum in singulos cives conferuntur: nam in jure cavere, consilio juvare, atque hoc scientiae genere prodesse quam plurimis, vehementer et ad opes augendas pertinet et ad gratiam.

itaque cum multa praeclara majorum,
tum quod optime constituti juris civi-
lis summo semper in honore fuit cog-
nitio atque interpretatio: quam qui-
dem, ante hanc confusionem tempo-
rum, in possessione sua principes reti-
nuerunt; nunc, ut honores, ut omnes
dignitatis gradus, sic hujus scientiae
splendor deletus est: idque eo indig-
nius, quod eo tempore hoc contigit,
cum is esset, qui omnes superiores, qui-
bus honore par esset, scientia facile vi-
cisset. haec igitur opera grata multis,
et ad beneficiis obstringendos homines
accommodata. atque huic arti finitima
est dicendi gravior facultas, et gratior,
et ornatio. quid enim eloquentia prae-
stabilis, vel admiratione audientium,
vel spe indigentium, vel eorum, qui de-
fensi sunt, gratia? huic quoque ergo a
majoribus nostris est in toga dignitatis
principatus datus. disertis igitur homi-
nis, et facile laborantis, quodque in pa-

triis est moribus, multorum causas et non gravate et gratuito defendentis, beneficia et patrocinia late patent. admonerat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne dicam interitum, deplorarem, ni vereretur, ne de me ipse aliquid videretur queri. sed tamen videmus, quibus extinctis oratoribus, quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. cum autem omnes non possunt, ne multi quidem, aut jurisperiti esse aut disertis; licet tamen opera prodesse multis beneficia petentem, commendantem iudicibus et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiae consequuntur, latissimeque eorum manat industria. jam illud non sunt admonendi (est enim in promptu), ut animadvertant, cum juvare alios velint, ne quos offendant: saepe enim

aut eos laedunt, quos non debent; aut eos, quos non expedit: si imprudentes, negligentiae est; si scientes, temeritatis. utendum etiam est excusatione adversus eos, quos invitus offendas. quacumque possis, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris; caeterisque operis et officiis erit id, quod violatum est, 20 compensandum. Sed, cum in hominibus juvandis aut mores spectari aut fortuna soleat, dictu quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. honesta oratio est: sed quis est tandem, qui inopis et optimi viri causae non anteponat, in opera danda, gratiam fortunati et potentis? a quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. sed animadvertendum est diligentius, quae natura rerum sit: nimirum enim inops

ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest. commode autem, quicumque dixit; 'pecuniam qui habeat, non reddidisse; qui reddiderit, non habere: gratiam autem et qui retulerit, habere; et qui habeat, retulisse.' at, qui se locupletes, honoratos, beatos putant; hi ne obligari quidem beneficio volunt: quinetiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum ipsi quamvis magnum aliquid acceperint: atque etiam a se postulari aut exspectari aliquid suspicantur: patrocínio vero se usos, et clientes appellari, mortis instar putant. at vero ille tenuis, cum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putet; non modo illi, qui est meritis, sed etiam illis, a quibus exspectat (eget enim multis), gratum se videri studet: neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. videndumque illud est, quod, si

opulentum fortunatumque defende-
ris; in uno illo, aut forte in liberis ejus,
manet gratia: sin autem inopem, pro-
bum tamen et modestum; omnes non
improbi humiles, quae magna in po-
pulo multitudo est, praesidium sibi pa-
ratum vident. quamobrem melius apud
bonos, quam apud fortunatos, benefi-
cium collocari puto. danda omnino o-
pera est, ut omni generi satisfacere
possimus: sed, si res in contentionem
veniet, nimirum Themistocles est au-
ctor adhibendus, qui, cum consulere-
tur, utrum bono viro pauperi, an mi-
nus probato diviti filiam collocaret;
'ego vero,' inquit, 'malo virum, qui
'pecunia egeat, quam pecuniam, quae
'viro.' sed corrupti mores depravati-
que sunt admiratione divitiarum; qua-
rum magnitudo quid ad unumquem-
que nostrum pertinet? illum fortasse
adjuvat, qui habet: ne id quidem sem-
per: sed fac juvare; potentior sane sit,

honestior vero quomodo? quod si etiam bonus erit vir, ne impediunt divitiae, quo minus juvetur, modo ne adjuvent; sitque omne iudicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit. extremum autem praeceptum in beneficiis operaque danda est; ne quid contra aequitatem contendas, ne quid pro injuria: fundamentum enim perpetuae commendationis et famae est iustitia, sine qua nihil potest esse laudabile. Sed ²¹ quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quae ad singulos spectant; deinceps de iis, quae ad universos, quaeque ad rempublicam pertinent, disputandum est. eorum autem ipsorum partim ejusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant; partim singulos ut attingant; quae sunt etiam gratiora. danda est opera omnino, si possit, utrisque; nec minus, ut etiam singulis consulatur: sed ita, ut ea res aut profuit, aut certe ne obsit reipublicae.

C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur aëtarium: modica M. Octavii, et reipublicae tolerabilis, et plebi necessaria; ergo et civibus et reipublicae salutaris. in primis autem videndum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publice diminutio fiat: perniciose enim Philippus, in tribunatu eum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est, et in eo vehementer se moderatum praebeuit; sed, cum in agendo multa populariter, tum illud male, 'non esse in civitate duo milia hominum, qui rem haberent.' capitalis oratio, et ad aequationem bonorum pertinens; qua peste quae potest esse major? hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerentur, reipublicae civitatesque constitutae sunt: nam, etsi duce natura congregabantur homines, tamen, spe custodiae rerum suarum,

urbium praesidia quaerebant. danda etiam opera est, ne, quod apud majores nostros saepe fiebat, propter aerarii tenuitatem assiduitatemque bellorum, tributum sit conferendum: idque ne eveniat, multo ante erit providendum. sin quae necessitas hujus muneris alicui reipublicae obvenerit (malo enim alteri, quam nostrae ominari; neque tantum de nostra, sed de omni re publica disputo), danda erit opera, ut omnes intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum. atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quae sunt necessariae; quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat, non est necesse disputare: est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit. caput autem est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. 'utinam,' inquit C. Pontius Samnis, 'ad

' illa tempora me fortuna reservavif-
 ' fet, et tum essem natus, si quando Ro-
 ' mani dona accipere coepissent! non
 ' essem passus diutius eos imperare.'
 nae illi multa saecula exspectanda fue-
 runt: modo enim hoc malum in hanc
 rempublicam invasit: itaque facile pa-
 tior tum potius Pontium fuisse, siqui-
 dem in illo tantum fuit roboris. non-
 dum centum et decem anni sunt, cum
 de pecuniis repetundis a L. Pisone lata
 est lex, nulla antea cum fuisset: at ve-
 ro postea tot leges, et proximae quae-
 que duriores; tot rei, tot damnati, tan-
 tum Italicum bellum propter judicio-
 rum metum excitatum; tanta, sublatis
 legibus et judiciis, expilatio direptio-
 que sociorum, ut imbecillitate aliorum,
 22 non nostra virtute valeamus. Laudat
 Africanum Panaetius, quod fuerit ab-
 stinens. quidni laudet? sed in illo alia
 majora: laus enim abstinentiae non ho-
 minis est solum, sed etiam temporum

illorum. omni Macedonum gaza, quae fuit maxima, potitus est Paulus: tantum in aerarium pecuniae invexit, ut unius imperatoris praeda finem attulerit tributorum: at hic nihil domum suam praeter memoriam nominis sempiternam detulit. imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Carthaginē everfa, quid? qui ejus collega in censura fuit, L. Mummius, numquid copiosior, cum copiosissimam urbem funditus fustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit: quamquam, Italia ornata, domus ipsa mihi videtur ornatio. nullum igitur vitium tetrius est (ut eo, unde digressa est, referat se oratio), quam avaritia; praesertim in principibus rempublicam gubernantibus: habere enim quaestui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. itaque quod Apollo Pythius oraculum edidit, ‘Spartam nulla re alia, nisi avaritia,

‘esse perituram,’ id videtur non solum Lacedaemoniis, sed et omnibus opulentis populis praedixisse. nulla autem reconciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui reipublicae praesunt, quam abstinencia et continentia. qui vero se populares volunt, ob eamque causam aut agrariam rem tentant, ut possesores suis sedibus pelantur; aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant; ii labefaciunt fundamenta reipublicae, concordiam primum, quae esse non potest, cum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae: deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet: id enim est proprium (ut supra dixi) civitatis atque urbis, ut sit libera, et non sollicita suae rei cuiusque custodia. atque in hac pernicie reipublicae ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam: nam, cui res erepta est, est inimicus; cui data,

etiam dissimulat se accipere voluisse, et maxime in iis pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. at vero ille, qui accipit injuriam, et meminit, et prae se fert dolorem suum. nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus injuste ademptum est, idcirco plus etiam valent: non enim numero haec judicantur, sed pondere. quam autem habet aequitatem, ut agrum multis annis aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat; qui autem habuit, amittat? Ac propter hoc injuri,²³ ae genus Lacedaemonii Lyfandrum Ephorum expulerunt: Agin regem, quod numquam antea apud eos acciderat, necaverunt; ex eoque tempore tantae discordiae secutae sunt, ut et tyranni existerent, et optimates exterminarentur, et praeclarissime constituta res publica dilaberetur: nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeci-

am evertit contagionibus malorum, quae a Lacedaemoniis profecta manarunt latius. quid? nostros Gracchos, Tib. Gracchi summi viri filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdiderunt? at vero Aratus Sicyonius jure laudatur, qui, cum ejus civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem clandestino introitu urbe est potitus: cumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exules, qui fuerant ejus civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. sed, cum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum esse arbitrabatur; et quinquaginta annorum possessiones movere non nimis aequum putabat, propterea quod tam longo spatium multa hereditatibus, multa emtio-

onibus, multa dotibus tenebantur sine injuria; judicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. cum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram ad reditum suum jussit esse: isque celeriter ad Ptolemaeum suum hospitem venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui cum exposuisset, patriam se liberare velle, causaeque docuisset, a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adjuvaretur: quam cum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas cognovit, et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant: perfecitque, aestimandis possessionibus, ut persuaderent aliis, ut pecuniam accipere mallerent, possessionibus cederent; aliis, ut commodius putarent

numerari sibi quod tanti esset, quam suum recuperare; ita perfectum est, ut omnes concordia constituta sine querela discederent. ô virum magnum, dignumque qui in nostra republica natus esset! sic par est agere cum civibus; non, ut bis jam vidimus, hastam in foro ponere, et bona civium voci subijcere praekonis, at ille Graecus (id quod fuit sapientis et praestantis viri) omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes aequitate eadem continere. habitent gratis in alieno: quid ita? ut, cum ego emerim, aedificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruarer meo? quid est aliud aliis sua eripere, aliis dare aliena? tabulae vero novae quid habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum; eum tu habeas, ego non habeam pecuniam? Quamobrem ne sit aes alienum, quod reipublico

noceat, providendum est (quod multis rationibus caveri potest): non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum: nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides; quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. numquam vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur: armis et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine; quibus sic restiti, ut hoc totum malum de republica tolleretur: numquam nec majus aes alienum fuit, nec melius nec facilius dissolutum est; fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. at vero hic Noster victor, tum quidem victus, quae cogitarat, ea perfecit, cum ejus jam nihil interesset: tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si causa non esset. ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis

auferatur, aberunt ii, qui rempublicam
 ruebuntur: in primisque operam da-
 bunt, ut juris et judiciorum aequitate
 suum quisque teneat; et neque tenuio-
 res propter humilitatem circumveni-
 antur, neque locupletibus ad sua vel
 tenenda vel recuperanda obsit invidia:
 praeterea quibuscumque rebus vel bel-
 li vel domi poterunt, rempublicam au-
 geant imperio, agris, vectigalibus. haec
 magnorum hominum sunt: haec apud
 majores nostros factitata: haec genera
 officiorum qui persequuntur, cum sum-
 ma utilitate reipublicae magnam ipsi a-
 dipiscentur et gratiam et gloriam. in
 his autem utilitatum praeceptis Anti-
 pater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nu-
 per est mortuus, duo praeterita cen-
 set esse a Panaetio, valetudinis curatio-
 nem, et pecuniae: quas res a summo
 philosopho praeteritas arbitror, quod
 essent faciles; sunt certe utiles. sed va-
 letudo sustentatur notitia sui corporis;

et observatione, quae res aut prodesse
soleant aut obesse; et continentia in vi-
ctu omni atque cultu, corporis tuendi
caussa; et praetermittendis voluptati-
bus; postremo arte eorum, quorum ad
scientiam haec pertinent. res autem
familiaris quaeri debet his rebus, a qui-
bus abest turpitudine; conservari autem
diligentia et parsimonia; iisdem etiam
rebus augeri. Has res commodissime
Xenophon Socraticus persecutus est
in eo libro, qui *OECONOMICUS* inscri-
bitur; quem nos, ista fere aetate cum
essemus, quia tu es nunc, e Graeco in
Latinum convertimus. Sed utilitatum ²⁵
comparatio, quoniam hic locus erat
quartus, a Panaetio praetermissus, sae-
pe est necessaria: nam et corporis com-
moda cum externis, et externa cum
corporis, et ipsa inter se corporis, et
externa cum externis comparari sol-
lent. cum externis corporis, hoc modo
comparantur: valere ut malis, quam

dives esse. cum corporis externa, hoc modo: dives esse potius, quam maximis corporis viribus. ipsa inter se corporis sic: ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. externorum autem; ut gloria divitiis, vestigalia urbana rusticis. ex quo genere comparationis illud est Catonis senis; a quo cum quaereretur, quid maxime in re familiari expediret, respondit, 'bene pascere.' quid secundum? 'facis bene pascere.' quid tertium? 'male pascere.' quid quartum? 'arare.' et cum ille, qui quaesierat, dixisset, quid foenerari? tum Cato, 'quid hominem,' inquit, 'occidere?' ex quo et multis aliis intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adjunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, etiam de utenda, commodius a quibusdam optimis viris ad medium Ja-

num sedentibus, quam ab ullis philosophis ulla in schola, disputatur. sunt tamen ea cognoscenda: pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. reliqua deinceps persequemur.

MARCI TULLII
CICERONIS
DE
OFFICIIS
AD
MARCUM FILIUM
LIBER TERTIUS.

PUBLIUM Scipionem, Marce fili, e-
um, qui primus Africanus appel-
latus sit, dicere solitum scripsit Cato,
qui fuit fere ejus aequalis, 'numquam
'se minus otiosum esse, quam cum o-
'tiosus; nec minus solum, quam cum
'solus esset.' magnifica verò vox, et
magno viro ac sapiente digna; quae
declarat, illum et in otio de negotiis
cogitare, et in solitudine secum loqui

N

solitum; ut neque cessaret umquam, et interdum colloquio alterius non egeret. itaque duae res, quae linguam afferunt caeteris, illum acuebant, otium et solitudo. vellem, nobis hoc idem vere dicere liceret. sed si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus: nam et a republica forensibusque negotiis armis impiis vique prohibiti, otium persequimur; et ob eam causam, urbe relicta, rura peragrantes saepe soli sumus. sed nec otium hoc cum Africani otio, nec haec solitudo cum illa comparanda est: ille enim requiescens a reipublicae pulcherrimis muneribus otium sibi fumbat aliquando, et a coetu hominum frequentiaque interdum, tamquam in portum, se in solitudinem recipiebat: nostrum autem otium negotii inopia, non requiescendi studio, constitutum est: extincto enim senatu deletisque judi-

eiis, quid est, quod dignum nobis aut
 in curia aut in foro agere possimus?
 ita, qui in maxima celebritate atque
 in oculis civium quondam viximus,
 nunc fugientes conspectum scelerato-
 rum, quibus omnia redundant, abdi-
 mus nos, quantum licet, et saepe soli
 sumus. sed quia sic ab hominibus do-
 ctis accepimus, non solum ex malis eli-
 gere minima oportere; sed etiam ex-
 cerpere ex his ipsis, si quid inesset bo-
 ni: propterea et otio fruor, non illo
 quidem, quo debeat is, qui quondam
 peperisset otium civitati; nec eam so-
 litudinem languere patior, quam mihi
 adfert necessitas, non voluntas. quam-
 quam Africanus majorem laudem meo
 iudicio assequebatur: nulla enim ejus
 ingenii monumenta mandata literis,
 nullum opus otii, nullum solitudinis
 munus exstat; ex quo intelligi debet,
 illum mentis agitatione investigatione-
 que earum rerum, quas cogitando con-

sequebatur, nec otiosum nec solum unquam fuisse: nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus: itaque plura brevi tempore everfa, quam multis annis stante republica scripsimus. Sed cum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa, nec ulla pars ejus inculta ac deserta sit; tum nullus feracior in ea locus est nec uberior, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur. quare, quamquam a Cratippo nostro, principe hujus memoriae philosophorum, haec te assidue audire atque accipere confido; tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. quod, cum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio an ne-

mini potius, quam tibi: sustines enim non parvam expectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. suscepisti onus praeterea grave et Athenarum et Cratippi; ad quos cum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctoritatem et magistri. quare quantum con-
niti animo potes, quantum labore contendere (si discendi labor est potius, quam voluptas), tantum fac ut efficias; neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. sed haec haec haec: multa enim saepe ad te cohortandi gratia scripsimus: nunc ad reliquam partem propositae divisionis revertamur. Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit, quemque nos, correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus, tribus gene-

ribus propositis, in quibus deliberare homines et consultare de officio solerent; uno, cum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe; altero, utilene esset, an inutile; tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret: de duobus generibus primis, tribus libris explicavit; de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum, nec exsolvit quod promiserat: (quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo ejus Posidonio est, triginta annis vixisse Panaetium, posteaquam eos libros edidisset): quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis; praesertim cum scribat, nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium, minime vero assentior iis, qui negant eum locum a Panaetio praetermissum, sed consultò relictum, nec omnino scribendum fuisse.

se; quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare: de quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panaetii tertium est, an plane omittendum; alterum dubitari non potest, quin a Panaetio susceptum sit, sed relictum: nam qui e divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. praeterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum. accedit eodem testis locuples, Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistola, Pub. Rutilium Rufum dicere solere, qui Panaetium audierat, ‘ut nemo pictor esset
 ‘inventus, qui Coae Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret, (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem aufererat): sic ea, quae Panaetius praetermisisset, et non perfecisset, propter eorum, quae perfecisset,

‘praestantiam neminem esse perfectum.’ Quamobrem de iudicio Panaetii dubitari non potest: rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adjunxerit, an secus, de eo fortasse dubitari potest. nam siue honestum solum bonum est, ut Stoicis placet: siue quod honestum est, id ita summum bonum est, (quemadmodum Peripateticis vestris videtur), ut omnia ex altera parte collocata vix minimi momenti instar habeant; dubitandum non est, quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. itaque accepimus, Socratem execrari solitum eos, qui primum haec, natura cohaerentia, opinione distraxissent. cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut quidquid honestum esset, id utile esse censerent; nec utile quidquam, quod non honestum. quod si is esset Panaetius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis es-

set; ut ii, qui res expetendas vel voluptate vel indolentia metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare: sed cum fit is, qui id solum bonum judicet, quod honestum sit; quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem; non videtur debuisse ejusmodi deliberationem introducere; in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur. etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, 'convenienter naturae vivere,' id habet hanc (ut opinor) sententiam, cum virtute congruere semper; caetera autem, quae secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. quod cum ita sit, putant quidam hanc comparisonem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam praecipendum fuisse. atque illud quidem

honestum, quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est solis, neque a virtute divelli umquam potest: in iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo; similitudines honesti esse possunt. haec enim omnia officia, de quibus his libris disputamus, media Stoici appellant: ea communia sunt et late patent; quae et ingenii bonitate multi assequuntur, et progressionem discendi: illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est, et (ut iidem dicunt) omnes numeros habet; nec, praeter sapientem, cadere in quemquam potest. cum autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum, propterea quod vulgus quid absit a perfecto non fere intelligit: quatenus autem intelligit, nihil putat praetermissum, quod item in poematibus et

in picturis usu venit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea, quae laudanda non sunt; ob eam, credo, causam, quod insit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui iidem, quid in unaquaque re vitii sit, nequeant judicare: itaque, cum sint docti a peritis, facile desistunt
 4 sententia. Haec igitur officia, de quibus his libris differimus, quasi secunda quaedam honesta esse dicunt, non sapientum modo propria, sed cum omni hominum genere communia; itaque his omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. nec vero cum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur; aut cum Fabricius Aristidesve justus nominatur; aut ab illis fortitudinis, aut ab his justitiae, tanquam a sapientibus, petitur exemplum: nemo enim horum sic sapiens est, ut sapientem volumus intelligi. nec ii, qui sapientes habiti sunt et nomi-

nati, M. Cato et C. Laelius, sapientes fuerunt: ne illi quidem septem; sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant speciemque sapientum. quocirca nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilitatis repugnantia comparari: nec id quidem, quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis umquam est comparandum: tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque est nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque est honestum, sapientibus: aliter enim teneri non potest, si qua ad virtutem est facta, progressio. sed haec quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni. qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis, neque ea volunt praeponderari honestate; hi solent in deliberando honestum cum eo, quod

utile putant, comparare: boni viri non solent. itaque existimo Panaetium, cum dixerit homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse quod dixerit, 'solere' modo, non etiam 'oportere:' etenim non modo plaris putare quod utile videatur, quam quod honestum; sed etiam haec inter se comparare, et in his addubitare, turpissimum est. quid est ergo, quod nunquam dubitationem afferre soleat, considerandumque videatur? credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur: saepe enim tempore fit, ut, quod plerumque turpe haberi soleat, inveniatur non esse turpe. exempli causa ponatur aliquid, quod pateat latius: quod potest majus esse scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? num igitur se adstrinxit scelere, si quis tyrannum occidit, quamvis familiarem? populo quidem Romano non videtur,

qui ex omnibus praeclaris factis illud pulcherrimum existimat. vicit ergo utilitas honestatem? imo vero honestatem utilitas secuta est. itaque, ut sine ullo errore dijudicare possimus, siquando cum illo, quod honestum intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formula quaedam constituenda est; quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus. erit autem haec formula Stoicorum rationi disciplinaeque maxime consentanea; quam quidem in his libris propterea sequimur, quod, quamquam et a veteribus Academicis et a Peripateticis vestris, (qui quondam iidem erant, qui Academici), quae honesta sunt, anteponuntur iis, quae videntur utilia: tamen splendidius haec ab eis differantur, quibus, quidquid honestum est, idem utile videtur, nec utile quidquam, quod non honestum; quam ab eis, quibus honestum aliquid

non utile, aut utile non honestum. nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro jure liceat defendere. Sed redeo ad formulam. detrahere igitur aliquid alteri, et hominem hominis incommodo suum augere commodum, magis est contra naturam, quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam caetera, quae possunt aut corpori accidere, aut rebus externis. nam principio tollit convivium humanum et societatem; si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet aut violet alterum, disrumpi necesse est eam, quae maxime est secundum naturam, humani generis societatem. ut, si unumquodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset, debilitari et interire totum corpus necesse esset; sic, si unusquisque nostrum

ad se rapiat commoda aliorum, detra-
hatque quod cuique possit emolumentum
sui gratia, societas hominum et commu-
nitas evertatur necesse est. nam, sibi ut
quisque malit, quod ad usum vitae per-
tineat, quam alteri acquirere, conces-
sum est, non repugnante natura: illud
natura non patitur, ut aliorum spoliis
nostras facultates, copias, opes augea-
mus. neque vero hoc solum natura, id
est, jure gentium, sed etiam legibus
populorum (quibus in singulis civitati-
bus respublica continetur), eodem mo-
do constitutum est, ut non liceat sui
commodi causa nocere alteri: hoc e-
nim spectant leges, hoc volunt, incolu-
mem esse civium conjunctionem, quam
qui dirimunt, eos morte, exilio, vincu-
lis, damno coercerent. atque hoc multo
magis efficit ipsa naturae ratio, quae
est lex divina et humana; cui parere
qui velit (omnes autem parebunt, qui
secundum naturam volent vivere),

numquam committet, ut alienum appetat, et id, quod alteri detraxerit, sibi assumat. etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi et magnitudo, itemque comitas, justitia, liberalitas, quam voluptas, quam vita, quam divitiae: quae quidem contemnere, et pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi et excelsi est: detrahere autem alteri sui commodi causa, magis est contra naturam, quam mors, quam dolor, quam caetera generis ejusdem. itemque magis est secundum naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis aut juvandis, maximos labores molestiasque suscipere (imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in concilio coelestium collocavit), quam vivere in solitudine, non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis; ut

excellas etiam pulchritudine et viribus. quocirca optimo quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic anteposit: ex quo efficitur, hominem naturae obedientem homini nocere non posse. deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur; aut nihil se existimat contra naturam facere; aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere cuiuspiam injuriam: si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis, quid cum eo differas, qui omnino hominem ex homine tollat? si fugiendum id quidem censet, sed et multo illa pejora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quod ullum aut corporis aut fortunae vitium animi vitiis gravius existimat. Ergo unum debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas uniuscujusque et

universorum; quam si ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis humana consortio. atque etiam si hoc natura praescribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam, quod is homo sit, consultum velit; necesse est, secundum eandem naturam, omnium utilitatem esse communem: quod si ita est, una continemur omnes et eadem lege naturae: idque ipsum si ita est, certe violare alterum lege naturae prohibemur: verum autem primum; verum igitur et extremum. nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos, commodi sui causa; aliam rationem esse civium reliquorum: hi sibi nihil juris et nullam societatem, communis utilitatis causa, statuunt esse cum civibus: quae sententia omnem societatem distrahit civitatis. qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant, hi dirimunt

communem humani generis societatem; qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur: quae qui tollunt, etiam adversus deos immortales impii judicandi sunt: ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt; cujus societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere sui commodi causa, quam omnia incommoda subire vel externa vel corporis vel etiam ipsius animi, quae vacent iustitia: haec enim una virtus omnium est domina et regina virtutum. forsitan quispiam dixerit: nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili? minime vero: non enim mihi est vita mea utilior, quam animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratia. quid si Phalarim, crudelem tyrannum et immanem, vir bonus, ne ipse frigore con-

ficiatur, vestitu spoliare possit? nonne faciat? haec ad judicandum sunt facilissima: nam, si quid ab homine ad nullam partem utili tuae utilitatis causa detraxeris, inhumane feceris, contraque naturae legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem reipublicae atque hominum societati, si in vita remaneas, afferre possis; si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum: sin autem id non sit ejusmodi, suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius commodis detrahendum. non igitur magis est contra naturam morbus aut egestas, aut quid hujusmodi, quam detractio aut appetitio alieni: sed communis utilitatis derelictio contra naturam est; est enim injusta: itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili, ad sapientem, bonum fortemque vi-

rum transferantur res ad vivendum necessariae; qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans, seseque diligens, hanc causam habeat ad injuriam. ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum, et ei, quam saepe commemoro, humanae societati. nam quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est: nulla est enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio: neque est contra fiaturam, spoliare eum, si possis, quem honestum est necare: atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. etenim, ut membra quaedam amputantur, si et ipsa sanguine et tamquam spiritu carere coeperunt, et nocent reliquis partibus corporis; sic ista, in figura hominis, feritas et immanitas beluae a communi tamquam humanitate corporis segreganda est.

hujus generis sunt quaestiones omnes
 eae, in quibus ex tempore officium ex-
 7 quiritur. Ejusmodi igitur credo res
 Panaetium persecuturum fuisse, nisi a-
 liquis casus aut occupatio consilium e-
 jus peremisset: ad quas ipsas consulta-
 tiones ex superioribus libris satis mul-
 ta praecepta sunt, quibus perspicui pos-
 sit, quid sit propter turpitudinem fu-
 giendum; quid idcirco fugiendum non
 sit, quia omnino turpe non est. sed, quo-
 niam operi inchoato et prope jam abso-
 luto tamquam fastigium imponimus, ut
 geometrae solent non omnia docere,
 sed postulare, ut quaedam sibi conce-
 dantur, quo facilius, quae volunt, ex-
 plicent; sic ego a te postulo, mi Cicero,
 ut mihi concedas, si potes, Nihil, prae-
 ter id quod honestum sit, propter se
 esse expetendum: sin hoc non licet per
 Cratippum, at illud certe dabis, quod
 honestum sit, id esse maxime propter
 se expetendum. mihi utrumvis satis est;

et cum hoc, tum illud probabilius videtur, nec praeterea quidquam probabile. ac primum Panaetius in hoc defendendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit (neque enim ei fas erat), sed ea, quae 'viderentur' utilia. nihil vero utile, quod non idem honestum; nihil honestum, quod non idem utile sit, saepe testatur: negatque ullam pestem majorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, qui ista distraxerint, itaque non ut aliquando antepo-
neremus utilia honestis, sed ut ea sine errore dijudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quae 'videretur' esse, non quae 'esset,' repugnantiam. hanc igitur partem relictam explebimus, nullis adminiculis, sed (ut dicitur) 'marte nostro:' neque enim quidquam de hac parte post Panaetium explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis, quae in manus meas ve-

nerint. Cum igitur aliqua species utilitatis objecta est, animum commoveri necesse est: sed si, cum attenderis, turpitudinem videas adjunctam ei rei, quae speciem utilitatis attulerit; tunc non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudine sit, ibi utilitatem esse non posse. quod si nihil est tam contra naturam, quam turpitudine (recta enim et convenientia et constantia natura desiderat, aspernaturque contraria), nihilque tam secundum naturam, quam utilitas: certe in eadem re utilitas et turpitudine esse non potest. itemque, si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est (ut Zenoni visum est); aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia (quod Aristoteli placet), necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita, quidquid honestum, id utile. quare error

hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. hinc ficae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes direptionesque fociorum et civium: hinc opum nimiarum potentiae non ferendae: postremo etiam in liberis civitatibus regnandi existunt cupiditates, quibus nihil nec tetrius, nec foedius excogitari potest: emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident; poenam, non dico legum, quas saepe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae acerbissima est, non vident. quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (est enim totum sceleratum et impium), qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiam si ad id non pervenerint. ergo ea deliberanda om-

nino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes opinioque removenda est: satis enim nobis (si modo in philosophia aliquid profecimus) persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil injuste, nihil libidinosè, nihil incontinentè esse faciendum. Hinc ille Gyges inducitur a Platone; qui, cum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, in illum hiatum descendit, æneumque equum (ut ferunt fabulae) animadvertit, cujus in lateribus fores essent; quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitata, anulumque aureum in digito; quem ut detraxit, ipse induit: (erat autem regius pastor): tum in concilium pastorum se recepit: ibi, cum palam ejus annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat:

hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. hinc ficae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, exilationes direptionesque sociorum et civium: hinc opum nimiarum potentiae non ferendae: postremo etiam in liberis civitatibus regnandi existunt cupiditates, quibus nihil nec tetrius, nec foedius excogitari potest: emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident; poenam, non dico legum, quas saepe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae acerbissima est, non vident. quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (est enim totum sceleratum et impium), qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiam si ad id non pervenerint. ergo ea deliberanda om-

nino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes opinioque removenda est: satis enim nobis (si modo in philosophia aliquid profecimus) persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil injuste, nihil libidinoſe, nihil incontinentiter eſſe faciendum. Hinc ille Gyges inducitur a Platone; qui, cum terra diſceſſiſſet magnis quibuſdam imbribus, in illum hiatum descendit, æneumque equum (ut ferunt fabulae) animadvertit, cujus in lateribus fores eſſent; quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine inuſitata, annulumque aureum in digito; quem ut detraxit, ipſe induit: (erat autem regius paſtor): tum in concilium paſtorum ſe recepit: ibi, cum palam ejus annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipſe autem omnia videbat:

idem rursus videbatur, cum in locum annulum inverterat. itaque hac opportunitate annuli usus reginae stuprum intulit, eaque adjutrice regem dominum interemit, sustulit quos obstare arbitrabatur; nec in his facinoribus eum quisquam potuit videre: sic repente annuli beneficio rex exortus est Lydiae. hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihil plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet: honesta enim bonis viris, non occulta quaeruntur. atqui hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam et commentitiā fabulam dicunt prolatam a Platone: quasi vero ille aut factum id esse, aut fieri potuisse defendat. haec est vis hujus annuli, et hujus exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, cum aliquid divitiarum, potentiae, dominationis, libidinis cuassa feceris; si id dii hominibusque futurum

sit semper ignotum, si sine facturus? ne-
 gant id fieri posse: quamquam potest
 id quidem: sed quaero, quod negant
 posse, id si posset, quidnam facerent?
 urgent rustice sane: negant enim pos-
 se, et in eo perstant. hoc verbum quid
 valeat, non vident: cum enim quaeri-
 mus, si possint celare, quid facturi sint;
 non quaerimus, possintne celare; sed
 tamquam tormenta quaedam adhibe-
 mus, ut, si responderint se, impunitate
 proposita, facturos quod expediat, faci-
 norosos se esse fateantur; si negent,
 omnia turpia per se ipsa fugienda esse
 concedant. sed jam ad propositum re-
 10 vertamur. Incidunt saepe multae causae,
 quae conturbent animos utilitatis
 specie; non, cum hoc deliberetur, re-
 linquendane sit honestas propter uti-
 litatis magnitudinem (nam id quidem
 improbum est); sed illud, possitne id,
 quod utile videatur, fieri non turpiter.
 cum Collatino collegae Brutus impe-

rium abrogabat, poterat videri facere id injuste: fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adiutor: cum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniorum, et memoriam regni esse tollendam; quod erat utile patriae consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. itaque utilitas valuit propter honestatem, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. at in eo rege, qui urbem condidit, non ita: species enim utilitatis animum pepulit ejus; cui cum visum esset utilius solum, quam cum altero, regnare, fratrem interemit. omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id, quod utile videbatur neque erat, assequi posset. et tamen muri causam opposuit, speciem honestatis neque probabilem, neque satis idoneam: peccavit igitur, pace vel Quirini vel Romuli dixerim. nec

tamen nostrae nobis utilitates omittenda
sunt, aliisque tradendae, cum his
ipsi egeamus; sed suae cuique utilita-
ti, quod sine alterius injuria fiat, ser-
viendum est. scite Chrysippus, ut mul-
ta; ‘qui stadium’ (inquit) ‘currit, eniti
‘et contendere debet, quam maxime
‘possit, ut vincat; supplantare eum,
‘quicum certet, aut manu depellere,
‘nullo modo debet: sic in vita sibi
‘quemque petere, quod pertineat ad
‘usum, non iniquum est; alteri deri-
‘pere, jus non est.’ maxime autem per-
turbantur officia in amicitiiis; quibus
et non tribuere quod recte possis, et
tribuere quod non sit aequum, contra
officium est. sed hujus generis totius
breve et non difficile praeceptum est.
quae enim videntur utilia, honores, di-
vitiae, voluptates, caetera generis e-
jusdem, haec amicitiae numquam an-
teponenda sunt: at neque contra rem-
publicam neque contra jusjurandum

ac fidem, amici causa, vir bonus faciet: ne si iudex quidem erit de ipso amico; ponit enim personam amici, cum induit iudicis. tantum dabit amicitiae, ut veram amici causam esse malit; ut orandae litis tempus, quoad per leges liceat, accommodet: cum vero jurato sententia dicenda sit, meminerit deum se adhibere testem, id est (ut arbitror) mentem suam, qua nihil homini dedit Deus ipse divinius. itaque praeclarum a maioribus accepimus morem rogandi iudicis, (si eum teneremus) ‘ quae ‘ salva fide facere possit.’ haec rogatio ad ea pertinet, quae paullo ante dixi honeste amico a iudice posse concedi: nam, si omnia facienda sint, quae amici velint, non amicitiae tales, sed conjunctiones putandae sunt. loquor autem de communibus amicitiiis: nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam Pythagoreos ferunt hoc animo inter

se fuisse, ut, cum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causa postulavisset; vas factus est alter ejus sistendi, ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi: qui cum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent. cum igitur id, quod utile videtur, in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur; jaceat utilitatis species, valeat honestas: cum autem in amicitia, quae honesta non sunt, postulabuntur, religio et fides anteponatur amicitiae: sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii. Sed utilitatis specie in republica saepissime peccatur; ut in Corinthi disturbance nostris. durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Aeginetis, qui classe valebant, pollices praeciderentur: hoc visum est utile; nimis

enim imminebat, propter propinquitatem, Aegina Piraeo: sed nihil, quod crudele, utile; est enim hominum naturae, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent, eosque exterminant; ut Pennus apud patres nostros, Papius nuper: nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est non licere; quam legem tulerunt sapientissimi consules, Crassus et Scaevola: usu vero urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. illa praeclara, in quibus publicae utilitatis species prae honestate contemnitur. plena exemplorum est nostra respublica, cum saepe, tum maxime bello Punico secundo; quae, Cannensi calamitate accepta, majores animos habuit, quam umquam rebus secundis; nulla timoris significatio; nulla mentio pacis: tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret. Athenienses, cum Persarum

impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque ut, urbe relicta, conjugibus et liberis Troezene depositis, naves conscenderent, libertatemque Graeciae classe defenderent, Cyrsilum quendam, suadentem ut in urbe manerent Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. atqui ille utilitatem sequi videbatur: sed ea nulla erat repugnante honestate. Themistocles post victoriam ejus belli, quod cum Persis fuit, dixit in concione, ‘se habere consilium
 ‘reipublicae salutare, sed id sciri opus
 ‘non esse:’ postulavit, ut aliquem populus daret, quicum communicaret: datus est Aristides: huic ille, ‘classem
 ‘Lacedaemoniorum, quae subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse;
 ‘quo facto, frangi Lacedaemoniorum
 ‘opes necesse esset.’ quod Aristides cum audisset, in concionem magna expectatione venit; dixitque, ‘perutile
 ‘esse consilium, quod Themistocles

‘afferret, sed minime honestum.’ itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt: totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. melius hi, quam nos, qui piratas immunes, focios vestigales habemus. Maneat ergo, quod turpe sit, id numquam esse utile; ne tum quidem, cum id, quod utile esse putes, adipiscare. hoc enim ipsum, utile putare, quod turpe sit, calamitosum est. sed incidunt (ut supra dixi) saepe causae, cum repugnare utilitas honestati videatur, ut animadvertendum sit, repugnetne plane, an possit cum honestate conjungi. ejus generis hae sunt quaestiones: si (exempli gratia) vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame, summaque annonae caritate: si idem sciat, complures mercatores Alexandria solvisse, navesque in cursu

frumento onustas, petentes Rhodum, viderit; dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus? sapientem et bonum virum fingimus: de ejus deliberatione et consultatione quaerimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe judicet; sed dubitet, an turpe sit. in hujusmodi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico; aliud Antipatro discipulo ejus, homini acutissimo. Antipatro omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emtor ignoret: Diogeni venditorem, quatenus jure civili constitutum sit, dicere vitia oportere, caetera sine insidiis agere, et quoniam vendat, velle quam optime vendere: advexi; exposui; vendo meum non pluris, quam caeteri; fortasse etiam minoris, cum major est copia: cui fit injuria? exoritur Antipatri ratio ex altera parte: quid ais? tu, cum omnibus hominibus

consulere debeas, et servire humanae societati, eaque lege natus sis, et ea habéas principia naturae, quibus parere et quae sequi debeas, ut utilitas tua communis utilitas sit, vicissimque communis utilitas tua sit; celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae? respondebit Diogenes fortasse sic: aliud est 'celare,' aliud 'tacere:' neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura deorum sit, quis sit finis bonorum, quae tibi plus prodesse cognita, quam tritici vilitas: sed non, quid quid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est. imo vero (inquiet ille) necesse est, si quidem meministi esse inter homines natura conjunctam societatem. memini, inquiet ille; sed num ista societas talis est, ut nihil suum cuiusque sit? quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum. Vides in hac tota disceptatione, non illud dici, quamvis hoc

turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam: sed, ita expedire, ut turpe non sit; ex altera autem parte, ea re, quia turpe sit, non esse faciendum. vendat aedes vir bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit, caeteri ignorent; pestilentes sint, et habeantur salubres; ignoretur in omnibus cubiculis apparere serpentes; male materiatae, ruinosae; sed hoc praeter dominum nemo sciat: quaero, si hoc emtoribus venditor non dixerit, aedesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putarit, num id injuste aut improbe fecerit? ille vero, inquit Antipater: quid enim est aliud, erranti viam non monstrare (quod Athenis execrationibus publicis sancitum est), si hoc non est, emtorem pati ruere, et per errorem in maximam fraudem incurrere? plus etiam est, quam viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere. Diogenes contra:

num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? ille, quod non placebat, proscripsit; tu, quod placebat, emisti. quod si qui proscribunt, ‘villam bonam, beneque aedificatam,’ non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec aedificata ratione; multo minus, qui domum non laudarunt: ubi enim iudicium emtoris est, ibi fraus venditoris quae potest esse? sin autem dictum non omne praestandum est; quod dictum non est, id praestandum putas? quid vero est stultius, quam venditorem, ejus rei, quam vendat, vicia narrare? quid autem tam absurdum, quam si domini jussu ita praeco praedicet, ‘domum pestilentem vendendo?’ sic ergo, in quibusdam causis dubiis, ex altera parte defenditur honestas; ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit, sed etiam non facere turpe. haec est illa, quae videtur

utilium fieri cum honestis saepe diffensio. quae dijudicanda sunt: non enim, ut quaereremus, exposuimus, sed ut explicaremus. non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodius, nec hic aedium venditor celare emtores debuisse. neque enim id est celare, quidquid reticeas: sed cum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causa velis eos, quorum interfit id scire. hoc autem celandi genus quale sit, et cujus hominis, quis non videt? certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non iusti, non boni viri; versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri: haec tot, et alia plura nonne inutile est vitiorum subire nomina?

14 Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt; quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt?

C. Canius, eques Romanus nec infacetus et fatis literatus, cum se Syracusas otianti (ut ipse dicere solebat), non

negotiandi causa contulisset, dictitabat, se hortulos aliquos velle emere, quo invitare amicos, et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset. quod cum percrebuisse, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, dixit, 'venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis;' et simul ad coenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. cum ille promississet, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines graciosus, piscatores ad se convocavit, et ab his petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur, dixitque, quid eos facere vellet. ad coenam tempore venit Canius: opipare a Pythio apparatus convivium: cymbarum ante oculos multitudo: pro se quisque, quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii pisces abiciebantur. tum Canius, 'quaeso, inquit, quid est hoc, Pythi? tantumne piscium, tantumne cymba-

‘rum?’ et ille, ‘quid mirum?’ inquit,
 ‘hoc loco est, Syracusis quidquid est
 ‘piscium: hic aquatio: hac villa isti
 ‘carere non possunt.’ incensus Canius
 cupiditate contendit a Pythio, ut ven-
 deret. gravate ille primo. quid multa?
 impetrat; emit homo cupidus et locu-
 ples tanti, quanti Pythius voluit; et e-
 mit instructos: nomina facit, negotium
 conficit. invitat Canius postridie fami-
 liares suos: venit ipse mature: scal-
 mum nullum videt: quaerit ex proxi-
 mo vicino, num feriae quaedam pis-
 catorum essent, quod eos nullos vide-
 ret. ‘nullae, (quod sciam),’ inquit ille:
 ‘sed hic piscari nulli solent; itaque he-
 ‘ri mirabar, quid accidisset.’ stoma-
 chari Canius. sed quid faceret? non-
 dum enim Aquillius, collega et famili-
 aris meus, protulerat de dolo malo for-
 mulas: in quibus ipsis cum ex eo quae-
 rerem, quid esset ‘dolus malus,’ re-
 spondebat, ‘cum esset aliud simula-

‘tum, aliud actum.’ hoc quidem sane luculenter, ut ab homine perito definiendi. ergo et Pythius, et omnes aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi, malitiosi sunt. nullum igitur factum eorum potest utile esse, cum sit tot vitiis inquinatum. Quod si Aquiliana definitio vera est, ex omni vita simulatio diffimulatioque tollenda est: ita, nec ut emat melius, nec ut vendat, quidquam simulabit aut diffimulabit vir bonus. atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus; ut tutela duodecim tabulis, et circumscriptio adolescentium lege Laetoria; et (sine lege) judiciis, in quibus additur, ‘ex fide bona.’ reliquorum autem judiciorum haec verba maxime excellunt; in arbitrio rei uxoriae, ‘melius, aequius:’ in fiducia, ‘ut inter bonos bene agier.’ quid ergo? aut in eo, quod ‘melius, aequius,’ potest ulla pars inesse fraudis? aut, cum dicitur, ‘inter bonos be-

‘ne agier,’ quidquam agi dolose aut malitiose potest? dolus autem malus in simulatione, ut ait Aquilius, continetur. tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. non licitatore venditor, nec, qui contra se liceatur, emtor apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquetur. Q. quidem Scaevola, P. filius, cum postulasset, ut sibi fundus, cujus emtor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset; dixit, se pluris aestimare: addidit centum millia. nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget, sapientis negant; ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. haec igitur est illa perniciēs, quod alios bonos, alios sapientes existimant; ex quo Ennius, ‘nequicquam sapere sapientem, qui sibi ipsi prodesse non quit,’ vere id quidem, si, quid esset ‘prodesse,’ mihi cum Ennio conveniret, Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Pa-

naetii, video in iis libris, quos de officiis scripsit Q. Tuberoni, dicere, ' sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris: neque enim forum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicae: singulorum enim facultates et copiae, divitiae sunt civitatis.' huic, Scaevolae factum, de quo paullo ante dixi, placere nullo modo potest: etenim omnino tantum se negat facturum compendii sui causa, quod non liceat. huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. sed si simulatio et dissimulatio dolus malus est, perpaucae res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: si vir bonus est is, qui prodest quibus potest, nocet nemini; certe istum virum bonum non facile reperiemus. numquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe: et quia semper est honestum, virum bonum es,

¹⁶ se, semper est utile. Ac de jure quidem praediorum sancitum est apud nos jure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. nam, cum ex duodecim tabulis satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata, quae qui inficiatus esset, dupli poenam subiret; a jurisconsultis etiam reticentiae poena est constituta: quidquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, praestari oportere. ut, cum in arce augurium augures acturi essent, jussissentque T. Claudium Centumalum, qui aedes in Coelio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis; Claudius proscripsit insulam: vendidit: emit P. Calpurnius Lanarius: huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. itaque Calpurnius, cum demolitus esset, cognossetque Claudium aedes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus

demoliri iussus, arbitrum illum adegit, 'quidquid sibi dare, facere oporteret ex fide bona.' M. Cato sententiam dixit (hujus nostri Catonis pater; ut enim caeteri ex patribus, sic hic, qui lumen illud progenuit, ex filio est nominandus): is igitur iudex ita pronuntiavit; cum in venundando rem eam scisset, et non pronuntiasset, emtori damnum praestari oportere. igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emtori vitium, quod nosset venditor. quod si recte iudicavit, non recte frumentarius ille, non recte aedium pestilentium venditor tacuit. sed huiusmodi reticentiae jure civili omnes comprehendi non possunt; quae autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. hae Sergio serviebant: sed hoc in mancipio Marius non dixerat. addu-

cta res in iudicium est. Oratam Cras-
 sus, Gratidianum defendebat Antoni-
 us. jus Crassus urgebat: quod vitii ven-
 ditor non dixisset sciens, id oportere
 praestari. aequitatem Antonius: quo-
 niam id vitium ignotum Sergio non fu-
 isset, qui illas aedes vendidisset, nihil
 fuisse necesse dici: nec eum esse decep-
 tum, qui id, quod emerat, quo jure
 esset teneret. quorsum haec? ut illud
 intelligas, non placuisse majoribus no-
 17 stris astutos. Sed aliter leges, aliter
 philosophi tollunt astutias: leges, qua-
 tenus manu tenere possunt; philoso-
 phi, quatenus ratione et intelligentia.
 ratio igitur postulat, ne quid insidiosae,
 ne quid simulate, ne quid fallaciter.
 suntne igitur insidiae, tendere plagas,
 etiam si excitaturus non sis, nec agita-
 turus? ipsae enim ferae nullo insequen-
 te saepe incidunt: sic si tu aedes pro-
 scribas; tabulam, tamquam plagam, po-
 nas; domum propter vitia vendas; in

Q

eam aliquis incurrat imprudens; hoc quamquam video, propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri aut jure civili; tamen naturae lege sancitum est: societas enim est (quod etsi saepe dictum est, dicendum tamen est saepius) latissime quidem quae pateat, omnium inter omnes; interior eorum, qui ejusdem gentis sunt; propior eorum, qui ejusdem civitatis. itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile esse voluerunt: quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. sed nos veri juris germanaeque justitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus: umbra et imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis naturae principiis et veritatis exemplis. nam quanti verba illa! 'uti ne propter te, fidemve tuam
'captus fraudatusve siem:' quam illa

auréa! 'ut inter bonos bene agier oportet, et sine fraudatione.' sed, qui sint boni, et quid sit bene agi, magna quaestio est. Qu. quidem Scaevola, pontifex maximus, summam vim dicebat esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur, 'ex fide bona;' fideique bonae nomen existimabat manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emtis, venditis, conductis, locatis, quibus vitae societas continetur: in his magni esse iudicis statuere, (praesertim cum in plerisque essent iudicia contraria), quid quemque cuique praestare deberet. quocirca astutiae tollendae sunt, eaque malitia, quae vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab ea distatque plurimum: prudentia est enim locata in delectu bonorum et malorum; malitia (si omnia, quae turpia sunt, mala sunt) mala bonis anteponit. nec vero in praediis solum jus civile,

ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat; sed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur: qui enim scire debuit de fannitate, de fuga, de furtis, praestat edito Aedilium. heredum alia caussa est. ex quo intelligitur, quoniam juris natura fons fit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius praedetur inscientia: nec ulla perniciēs vitae major inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiae: ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur: quotus enim quisque reperietur, qui, impunitate et ignoratione omnium proposita, abstinere possit injuria? Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. neque enim de ficariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco differendum est; qui non verbis sunt et disputatione philo-

sophorum, sed vinculis et carcere fatigandi: sed haec consideremus, quae faciunt ii, qui habentur boni. L. Minutii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Graecia Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, scripserunt heredes secum M. Crassum, et Qu. Hortensium, homines ejusdem aetatis potentissimos: qui, cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpaе, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. quid ergo? satin? hoc est, ut non deliquisse videantur? mihi quidem non videtur: quamquam alterum amavi vivum, alterum non odi mortuum. sed cum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset heredem; ‘hunc dico patronum agri Piceni et ‘Sabini:’ (ô turpem notam temporum illorum!) num erat aequum, principes cives rem habere, ad Satrium ni-

hil praeter nomen pervenire? etenim si is, qui non defendit injuriam neque propulsat a suis, cum potest, injuste facit (ut in primo libro disserui); qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed etiam adjuvat injuriam? mihi quidem etiam verae hereditates non honestae videntur, si sint malitiosis blanditiis officiorum; non veritate, sed simulatione quaesitae. atqui, in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. falso: nam eadem utilitatis, quae honestatis est regula: qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus: sic enim cogitans, Est istuc quidem honestum, verum hoc expedit, res a natura copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium. Itaque si vir bonus habeat, hanc vim, ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen ejus irrepere; hac vi non utatur,

ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem umquam suspicaturum. at si dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui re vera non esset heres, in foro, mihi crede, saltaret. homo autem justus, isque quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. at vero si quis voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit quibus possit, noceat nemini, nisi laceffitus injuria, quid ergo? hic non nocet, qui quodam quasi veneno perficit, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? 'non igitur faciat' (dixerit quis) 'quod utile sit, quod expediat?' imo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit injustum. hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. Fim-

briam consularem audiebam de patre nostro puer judicem M. Lutatio Pintiae fuisse, equiti Romano sane honesto, cum is sponsionem fecisset, 'ni vir bonus esset.' itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem numquam judicaturum; ne, aut spoliaret fama probatum hominem, si contra judicasset; aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, cum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat praedicare. haec nonne est turpe dubitare philosophos, quae ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod jam tritum est vetustate proverbium: cum enim fidem alicujus bonitatemque laudant, dignum esse di-

cant, ' quicum in tenebris mices.' hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis nullo refellente obtinere? videsne igitur, hoc proverbio neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paulo ante fingebam digitorum percussione hereditates omnium posse convertere? ut enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest; sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, 26 adversante et repugnante natura. At enim, cum permagna praemia sunt, est causa peccandi. C. Marius, cum a spe consulatus longe abesset, et jam septimum annum post praeturam jaceret, neque petiturus umquam consulatum videretur, Qu. Metellum, cujus legatus erat, summum virum et civem, cum ab eo, imperatore suo, Romanam missus esset, apud populum Romanum criminatus est: bellum illum

ducere; si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi Romani redacturum. itaque factus est ille quidem consul; sed a fide justitiaque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cujus legatus et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. ne poster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, cum praetor esset, collegiumque praetorum tribuni plebis adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia constitueretur: jactabatur enim temporibus illis nummus sic, ut nemo posset scire, quid haberet. conscripserunt communiter edictum cum poena atque iudicio; constitueruntque, ut omnes simul in rostra post meridiem descenderent: et caeteri quidem alius alio; Marius a subsellis in rostra recta, idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit: et ea res, si quaeris, ei magno

honoris fuit: omnibus vicis statuæ: ad
 eas thurs et cerei: quid multa? nemo
 unquam multitudini fuit carior. hæc
 sunt, quæ conturbant in deliberatione
 nonnunquam, cum id, in quo violatur
 æquitas, non ita magnum; illud au-
 tem, quod ex eo paritur, permagnum
 videtur: ut Mario, præripere colle-
 gis et tribunis plebis popularem gra-
 tiam, non ita turpe; consulem ob eam
 rem fieri, quod sibi tunc proposuerat,
 valde utile videbatur. sed omnium una
 regula est, quam tibi cupio esse notis-
 simam: aut illud, quod utile videtur,
 turpe ne sit; aut, si turpe est, ne videat-
 ur esse utile. quid igitur? possumusne
 aut illum Marium virum bonum judi-
 care, aut hunc? explica atque excute
 intelligentiam tuam, ut videas, quæ
 sit in ea species, forma, et notio viri
 boni. cadit ergo in virum bonum men-
 tiri emolumentum sui causa, criminari,
 præripere, fallere? nihil profecto mi-

nus. est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quae dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem justitiamque detraxerit? quid enim interest, utrum ex homine se convertat quis in beluam, an in hominis figura immanitatem gerat beluae? Quid? qui omnia recta et honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, cujus ipse audacia potens esset? utile ei videbatur plurimum posse alterius invidia: id quam injustum in patriam, [quam inutile], et quam turpe esset, non videbat. ipse autem socer in ore semper Graecos versus de Phoenissis habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen ut res possit intelligi;

Nam, si violandum est jus, regnandi gratia
Violandum est: aliis rebus pietatem colas.

capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerit, exceperit. quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? ecce tibi, qui rex populi Romani, dominusque omnium gentium esse concupierit, idque perfecerit. hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est: probat enim legum et libertatis interitum, earumque oppressiorem tetram et detestabilem, gloriosam putat. qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quae libera fuit, quaeque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile; qua hunc objurgatione, aut quo potius convitio a tanto errore coner avellere? potest enim (dii immortales!) cuiquam esse utile foedissimum et teterrimum parricidium patriae; quamvis is, qui se eo ob-

strinxerit, ab oppressis civibus Parens nominetur? honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut haec duo verbo inter se discrepare, re tamen unum sonare, videantur. nunc abeo ad vulgi opinionem: quae major utilitas, quam regnandi, esse possit? nihil contra inutilius ei, qui id injuste consecutus sit, invenio, cum ad veritatem coepi revocare rationem: possunt enim cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni, inquit Accius. at cui regno? quod, a Tantalo et Pelope proditum, jure obtinebatur. nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum Romanum oppressisset, civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi coëgisset? hunc tu quas conscientiae

labes in animo censes habuisse? quae vulnera? cujus autem vita ipsi potest utilis esse, cum ejus vitae ea conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in maxima et gratia futurus sit et gloria? quod si haec utilia non sunt, quae maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis; satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non honestum sit. ²² Quamquam id quidem, cum saepe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio, consule iterum, et a senatu nostro judicatum est. cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset, cumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, si praemium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, et cum veneno necaturum. hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum; idque factum ejus a senatu laudatum

est. atqui si speciem utilitatis opinionemque quaerimus, magnum illud bellum perfuga unus, et gravem adversarium imperii sustulisset: sed magnum dedecus et flagitium, quicum laudis certamen, fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum. utrum igitur utilis vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro qui numquam utilitatem a dignitate sejunxit, armis cum hoste certare, an venenis? si gloriae causa imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsae opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. non igitur utilis illa L. Philippi, Qu. filii, sententia: quas civitates L. Sylla, pecunia accepta, ex senatusconsulto liberavisset, ut hae rursus vestigales essent; neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. ei senatus est assensus: turpe imperio: pi-

ratarum enim melior fides, quam senatus. at aucta vectigalia; utile igitur. quousque audebunt dicere quidquam utile, quod non honestum? potest autem ulli imperio, quod gloria fultum esse debet et benevolentia sociorum, utile esse odium et infamia? ego etiam cum Catone meo saepe diffensi: nimis mihi praefracste videbatur aerarium, vectigaliaque defendere; omnia publicanis negare, multa fociis: cum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris soleremus; eoque magis, quo illa ordinum conjunctio ad salutem reipublicae pertinebat. male etiam Curio; cum causam Transpadanorum aequam esse dicebat, semper autem addebat, 'vincat utilitas.' potius diceret, non esse aequam, quia non esset utilis reipublicae, quam, cum utilem esse diceret, non esse aequam fateretur. Plenus est

23 sextus liber de officiis Hecatonis tali-

um quaestionum: sitne boni viri in maxima caritate annonae familiam non alere? in utramque partem disputat: sed tamen ad extremum utilitate, ut putat, officium dirigit magis, quam humanitate. quaerit, si in mari jactura facienda sit, equine pretiosi potius jacturam faciat, an servuli vilis? hic aliores familiaris, alio ducit humanitas. si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit? negat, quia sit injurium. quid? dominus navis eripietne suum? minime: non plus, quam si navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua sit: quoad enim perventum sit eo, quo sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium. quid si in una tabula sint duo naufragi, aequae sapientes? sibi ne uterque rapiat, an alter cedat alteri? cedat vero; sed ei, cujus magis interfit vel sua, vel reipublicae causa vivere. quid si haec paria in utroque? nullum

erit certamen, sed, quasi forte aut miscando victus, alteri cedat alter. quid si pater fana expilet, cuniculos agat ad aerarium? indicetne id magistratibus filius? nefas id quidem est: quin etiam defendat patrem, si arguatur. non igitur patria praestat omnibus officiis? imo vero: sed ipsi patriae conducit, pios cives habere in parentes. quid si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater? filebitne filius? imo vero obsecrabit patrem, ne id faciat: si nihil proficiet, accusabit, minabitur etiam: ad extremum, si ad perniciem patriae res spectabit, patriae salutem anteponet saluti patris. quaerit etiam, si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis; cum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis? Diogenes ait; Antipater negat, cui potius assentior. qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere? non necesse pu-

tat Diogenes: Antipater viri boni existimat. haec sunt quasi controversa jura Stoicorum. in mancipio vendendo dicendane vitia? non ea, quae nisi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili; sed haec, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum? alteri dicenda videntur; alteri non videntur. si quis aurum vendens, orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud esse? an emat denario, quod sit mille denariûm? perspicuum est jam, et quid mihi videatur, et quae sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia. Pacta et promissa ²⁴ semperne servanda sint, quae nec vi, nec dolo malo (ut praetores solent dicere) facta sint? si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicamento unquam postea uteretur; si eo medicamento sanus factus fuerit, et annis aliquot post incidere in eundem morbum,

nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut item eo liceat uti; quid faciendum sit? cum sit is inhumanus, qui non concedat uti, nec ei quidquam fiat injuriae; vitae et saluti consulendum est. quid si quis sapiens rogatus sit ab eo, qui eum heredem faciat, cum ei testamento festerium millies relinquatur, ut ante, quam hereditatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se facturum promiserit, quod aliter eum heredem scripturus ille non esset: faciat, quod promiserit, necne? promississe nollem, et id arbitror fuisse gravitatis: sed, quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit quam si ceperit: nisi forte eam pecuniam in reipublicae magnum aliquod tempus contulerit, ut vel saltare eum, cum patriae consulturus sit, turpe non sit. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quae non sunt iis ipsis

utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaethonti filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse dixit, quidquid optasset: optavit ut in currum patris tolleretur: sublatuſ est; atque insanus ante, quam constitit, ictu fulminis deflagavit. quanto melius fuerat, in hoc promissum patris non esse servatum? quid, quod Theseus exegit promissum a Neptuno? cui cum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti, filii sui, cum is patri suspectus esset de noverca: quo optato et impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus. quid? Agamemnon cum devovisset Dianae, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. promissum potius non faciendum, quam tam tetrum facinus admitendum fuit. ergo et promissa non facienda nonnumquam; neque semper

deposita reddenda. si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens: reddere, peccatum sit; non reddere, officium. quid si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae? reddasne depositum? non, credo: facies enim contra rempublicam, quae debet esse carissima. sic multa, quae honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutata utilitate, fiunt non honesta. ac de iis quidem, quae videntur esse utilitates contra iustitiam simulatione prudentiae, satis arbitror dictum. sed quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, cum docebimus, ea, quae videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia; itemque de iustitia, quae semper est utilis, dis-

putatum est. reliquae sunt duae partes honestatis; quarum altera in animi excellentis magnitudine et praestantia cernitur, altera in conformatione et moderatione continentiae et temperantiae. Utile videbatur Ulyssi, ²⁶ ut quidem poëtae tragici prodiderunt: nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulysse nulla suspicio est: sed infimulant eum tragoediae, simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse. non honestum consilium. at utile (ut aliquis fortasse dixerit) regnare, et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio: ullum tu decus in quotidianis laboribus et periculis cum hac tranquillitate conferendum putas? ego vero istam contemnendam et abjiciendam; quoniam, quae honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. quid enim auditorum putas fuisse Ulysssem, si in illa simulatione perseverasset? qui, cum ma-

ximas res gesserit in bello, tamen haec
audiat ab Ajace;

Cuju' ipse princeps jurisjurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem,
Furere assimulavit; ne coiret, institit.
Quod ni Palamedis perspicax prudentia
Istius percepset malitiosam audaciam,
Fide sacratae jus perpetuo falleret.

illi vero non modo cum hostibus, ve-
rum etiam cum fluctibus (id quod fe-
cit) dimicare melius fuit, quam dese-
rere consentientem Graeciam ad bel-
lum barbaris inferendum. sed dimitta-
mus et fabulas, et externa; ad rem fa-
ctam, nostramque veniamus. M. Ati-
lius Regulus, cum consul iterum in
Africa ex insidiis captus esset, duce
Xantippo Lacedaemonio, imperatore
autem patre Hannibalis Hamilcare,
juratus missus est ad senatum, ut, nisi
redditi essent Poenis captivi nobiles
quidam, rediret ipse Carthaginem. is,
cum Romam venisset, utilitatis speciem
videbat; sed eam, ut res declarat, fal-

sam judicavit: quae erat talis; manere in patria, esse domi suae cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae bellicae judicantem, tenere consularis dignitatis gradum: quis haec neget esse utilia? quae censes, magnitudo animi et fortitudo negat. Num locu-²⁷pletiores quaeris auctores? harum enim est virtutum proprium, nihil extimescere, omnia humana despiciere, nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare. itaque quid fecit? in senatum venit, mandata exposuit; sententiam ne diceret, recusavit: quamdiu jurejurando hostium teneretur, non esse se senatorem. atque illud etiam ‘(ô stultum hominem,’ dixerit quispiam, ‘et repugnantem utilitati suae!)’ reddi captivos negavit esse utile: illos enim adolescentes esse, et bonos duces; se jam confectum senectute: cujus cum valuisset auctoritas,

captivi retenti sunt, ipse Carthaginem rediit; neque eum caritas patriae retinuit, nec suorum: neque vero tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem, et ad exquisita supplicia proficisci: sed jusjurandum conservandum putabat, itaque tum, cum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, perjurus consularis remansisset. at, 'stulte, qui non modo
' non censuerit captivos remittendos,
' verum etiam dissuaserit.' quomodo stulte? etiamne si reipublicae conducebat? potest autem, quod inutile reipublicae sit, id cuiquam civi utile esse?

28 Pervertunt homines ea, quae sunt fundamenta naturae, cum utilitatem ab honestate sejungunt. omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus: nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? sed, quia nuf-

quam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima et summa habemus; utilitatis nomen non tam splendidum, quam necessarium ducimus. quid est igitur, dixerit quis, in iurejurando? num iratum timemus Jovem? at hoc quidem commune est omnium philosophorum, (non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotii, et nihil exhibere alteri; sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid et moliri volunt), numquam nec irasci deum, nec nocere. quid autem iratus Jupiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? nulla igitur vis fuit religionis, quae tantam utilitatem praeverteret. an ne turpiter faceret? primum, minima de malis: num igitur tantum mali turpitudine ista habebat, quantum ille cruciatus? deinde illud etiam apud Accium,

Fregisti fidem. neque dedi, neque do infideli cuiquam,

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur. addunt etiam, quemadmodum nos dicamus, videri quaedam utilia, quae non sint; sic se dicere, videri quaedam honesta, quae non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi jurisjurandi causa ad cruciatum revertisse, sed fit non honestum; quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. haec fere contra Regulum.

29 sed prima videamus. ‘Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noceret, qui neque irasci solet, neque nocere.’ haec quidem ratio non magis contra Reguli, quam contra omne, jusjurandum valet. sed in jurejurando, non qui metus, sed quae vis sit, debet intelligi: est enim jusjurandum affirmatio religiosa: quod autem affirmate, quasi deo teste, promiseris, id tenendum est: jam enim

non ad iram deorum, quae nulla est; sed ad justitiam et ad fidem pertinet: nam praeclare Ennius;

O Fides alma, apta pennis, et Jusjurandum Jovis!
qui igitur Jusjurandum violat, is Fidem violat, quam in Capitolio vicinam Jovis optimi maximi (ut in Catonis oratione est) majores nostri esse voluerunt. at enim 'ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuisset, quam sibi' 'nocuit ipse Regulus.' certe, si nihil malum esset, nisi dolere. id autem non modò non summum malum, sed ne malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant: quorum quidem testem non mediocre, sed haud scio an gravissimum, Regulum nolite, quaeso, vituperare: quem enim locupletiores quaerimus, quam principem populi Romani, qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? nam quod aiunt, 'minima de malis,' id est, ut turpiter potius, quam calamitose:

an est ullum majus malum turpitudine? quae si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio et foeditas turpificati animi debet videri? itaque, nervosius qui ista differunt, solum audent malum dicere id, quod turpe sit; qui autem remissius, hi tamen non dubitant summum malum dicere. nam illud quidem,

Neque dedi, neque do fidem infideli cuiquam,

idcirco recte a poëta; quia, cum tractaretur Atreus, personae serviendum fuit. sed si hoc sibi sumunt, nullam esse fidem, quae infideli data sit, videant ne quaeratur latebra perjurio. est autem jus etiam bellicum, fidesque jurisjurandi saepe cum hoste servanda. quod enim ita juratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: quod aliter, id si non feceris, nullum est perjurium: ut, si praedonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si juratus quidem

id non feceris: nam pirata non est ex perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium: cum hoc nec fides debet, nec iusjurandum esse commune. non enim falsum jurare, perjurare est; sed, quod ex animi tui sententia iuraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere, perjurium est: scite enim Euripides,

Juravi lingua, mentem injuratam gero.

Regulus vero non debuit conditiones pactionesque bellicas et hostiles perturbare perjurio: cum iusto enim et legitimo hoste res gerebatur; adversus quem et totum ius fetiale, et multa sunt iura communia: quod ni ita esset, numquam claros viros fenatus victos hostibus dedidisset. At vero T. 30. Veturius et Sp. Posthumius, cum iterum consules essent, quia, cum male pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub jugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt

his: injussu enim populi senatusque fecerant. eodemque tempore Tib. Numicius, Qu. Maelius, qui tum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. atque hujus deditionis ipse Posthumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit. quod idem multis annis post C. Mancinus; qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fecerat, dedebatur, rogationem suasit eam, quam L. Furius, et Sex. Atilius ex senatusconsulto ferebant; qua accepta est hostibus deditus. honestius hic, quam Qu. Pompeius, quo, cum in eadem causa esset, deprecante, accepta lex non est. hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas: apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est. at 'non debuit ratum esse, quod erat actum' 'per vim.' quasi vero forti viro vis pos-

fit adhiberi. 'cur igitur ad senatum
'proficiscebatur, cum praesertim de
'captivis dissuasurus esset?' quod ma-
ximum in eo est, id reprehenditis: non
enim suo iudicio stetit, sed suscepit
causam, ut esset iudicium senatus; cui
nisi ipse auctor fuisset, captivi profe-
cto Poenis redditi essent: ita incolumis
in patria Regulus restitisset: quod
quia patriae non utile putavit, idcirco
sibi honestum et sentire illa et pati cre-
didit. nam quod aiunt, 'quod valde
'utile sit, id fieri honestum:' imo ve-
ro, 'esse,' non 'fieri:' est enim nihil
utile, quod idem non honestum: nec
quia utile, honestum est; sed quia ho-
nestum, utile. quare, ex multis mira-
bilibus exemplis, haud facile quis di-
xerit hoc exemplo aut laudabilius, aut
praestantius. Sed ex tota hac laude Re-³¹
guli unum illud est admiratione dig-
num, quod captivos retinendos censu-
erit: nam, quod rediit, nobis non mi-

rabile videtur; illis quidem temporibus aliter facere non potuit: itaque ista laus non est hominis, sed temporum; nullum enim vinculum ad adstringendam fidem jurejurando majores arctius esse voluerunt. id indicant leges in duodecim tabulis; indicant sacrae; indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides; indicant notiones animadversionesque censorum, qui nulla de re diligentius, quam de jurejurando, judicabant. L. Manlio, A. filio, cum dictator fuisset, M. Pomponius tribunus plebis diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, quod Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset, et ruri habitare jussisset: quod cum audivisset adolescens filius negotium exhiberi patri, accurrisse Romam, et cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur: cui

cum esset nuntiatum; quod illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo, remotisque arbitris ad se adolescentem iussit venire: at ille, ut ingressus est, confestim gladium distrinxit, juravitque, se illum statim interfectorum, nisi jusjurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum. juravit hoc coactus terrore Pomponius: rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causa desistere necesse esset: Manlium missum fecit: tantum temporibus illis jusjurandum valebat. atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem, Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit; cujus tertio consulatu Latini ad Vesperim fusi et fugati: magnus vir in primis, et qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium. Sed, ut laudandus Regulus³² in conservando jurejurando, sic decem illi, (quos post Cannensem pug-

nam juratos ad senatum misit Hannibal, se in castra redituros ea, quorum petiti erant Poeni, nisi de redimendis captivis impetravissent), si non redierunt, vituperandi. de quibus non omnes uno modo: nam Polybius, bonus auctor in primis, scribit, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, re a senatu non impetrata; unum ex decem, qui paullo post quam egressus erat e castris rediisset, quasi aliquid esset oblitus, Romae remansisse: reditu enim in castra liberatum se esse jurejurando interpretabatur. non recte; fraus enim adstringit, non dissolvit perjurium. fuit igitur stulta calliditas perverse imitata prudentiam. itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus victus ad Hannibalem duceretur. sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relictī in castris

fuiſſent a Paulo et Varrone conſulibus; eos ſenatus non cenſuit redimendos, cum id parva pecunia fieri poſſet; ut eſſet inſitum militibus noſtris aut vincere aut emori. qua quidem re audita, fractum animum Hannibalis ſcribit idem; quod ſenatus populusque Romanus rebus afflictiſ tam excelſo animo fuiſſet. ſic honeſtatiſ comparatione, ea, quae videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Graece ſcripſit hitoriam, plures ait fuiſſe, qui in caſtra revertiſſent, eadem fraude, ut jurejurando liberarentur; eoſque a cenſoribus omnibus ignominiis notatos. ſit jam huius loci finis: perſpicuum eſt enim, ea, quae timido animo, humili, demiſſo fractoque fiant (quale fuiſſet Reguli factum, ſi aut de captivis, quod ipſi opus eſſe videretur, non quod reipublicae, cenſuiſſet, aut domi remanere voluiſſet), non eſſe utilia, quia ſint flagitiſoſa, foeda, et tur-

33 pia. Restat quarta pars, quae decore; moderatione, modestia, continentia, temperantia continetur. potest igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? atqui ab Aristippo Cyrenaici atque Annicerii philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt; virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis: quibus obsoletis floret Epicurus, ejusdem fere adjutor auctorque sententiae. cum his, viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est: nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata corporis firma constitutione, ejusque constitutionis spe explorata, ut a Metrodoro scriptum est, continetur; certe haec utilitas, et quidem summa (sic enim censent), cum honestate pugnabit: nam ubi primum prudentiae locus dabitur? an, ut conquirat undique sua-

vitates? quam miser virtutis famulus
servientis voluptati! quod autem
munus prudentiae? an legere intelli-
genter voluptates! fac nihil isto esse
jucundius; quid cogitari potest turpi-
us? jam, qui dolorem summum malum
dicat, apud eum quem habet locum
fortitudo, quae est dolorum laborum-
que contemptio? quamvis enim multis
in locis dicat Epicurus (sicut hic dicit)
satis fortiter de dolore; tamen non id
spectandum est, quid dicat, sed quid
consentaneum sit ei dicere, qui bona
voluptate terminaverit, mala dolore:
ut, si illum audiam de continentia et
temperantia; dicit ille quidem multa
multis locis: sed aqua haeret, ut aiunt;
nam quâ potest temperantiam laudare
is, qui ponat summum bonum in vo-
luptate? est enim temperantia libidi-
num inimica, libidines autem conse-
cratrices voluptatis. atque in his tamen
tribus generibus, quoquo modo pos-

sunt, non incallide tergiversantur. prudentiam introducunt scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt rationem negligendae mortis, perpetiendique doloris. etiam temperantiam inducunt; non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt: dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractio finiri. iustitia vacillat, vel jacet potius, omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur et in societate generis humani: neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur. conferamus igitur in pauca: nam, ut utilitatem nullam esse docuimus, quae honestati esset contraria; sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. quo magis reprehendendos

Calliphonem et Dinomachum judico (qui se diremturos controversiam putaverunt), si cum honestate voluptatem, tamquam cum homine pecudem, copulavissent. non recipit istam conjunctionem honestas, aspernatur, repellit. nec vero finis bonorum et malorum, qui simplex esse debet, ex diffimillimis rebus misceri et temperari potest. sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus. nunc ad propositum. quemadmodum igitur, si quando ea, quae videtur utilitas, honestati repugnat, dijudicanda res sit, satis est supra disputatum: si autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicatur, nulla potest esse ei cum honestate conjunctio; nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit. habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia magnum; sed perinde erit, ut acceperis: quamquam tibi hi tres li-

bri inter Cratippi commentarios, tamquam hospites, erunt recipiendi. sed ut, si ipse venissem Athenas (quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset) aliquando me quoque audires: sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox mea est, tribues his temporis quantum poteris; poteris autem quantum voles. cum vero intellexero, te hoc scientiae genere gaudere; tum et praesens tecum propediam, ut spero, et, dum aberis, absens loquar. vale igitur, mi Cicero, tibi que persuade, esse te quidem mihi carissimum; sed multo fore cariorem, si talibus monumentis praeceptisque laetabere.

F I N I S.

dicitur Crispi commentarios, tam-
 quam hostes, erunt recipiendi. sed
 non ita veniunt Athenas (quod qui-
 dam aliter faciunt, nisi me e medio curri
 clari voce pariter revocasset) aliquid
 me quodque audire: sic, quoniam his
 voluminibus ad te prelores vox mea
 est, tribus his temporis quoniam po-
 tuit; poteris autem quoniam volas.
 cum vero intelligas hoc scilicet
 genere quod et presens to-
 tam propter et cum ab-
 sis, ad te habet, in Ci-
 cero, tibi me prelores, esse te quidem
 tam certum, sed male fore cari-
 otum, si talibus monumentis prescep-
 tique libere.

T. M. I. R.

